

ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ

Nachhatar de Novel 'Nikke Nikke Asman' di Galap Chetna

Mandeep Kaur

M. A. Student

Regd No. 11312551

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ
ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ
ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇੱਕ
ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ ਬਿਜਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

2015

ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ 'ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

ਰਜਿ.ਨੰ.11312551

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥਣ ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਨੇ ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥਣ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ:

ਨਿਗਰਾਨ

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ,

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼,

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ	1-4
ਅਧਿਆਇ-ਪਹਿਲਾ	
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ	5-28
ਅਧਿਆਇ-ਦੂਜਾ	
ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ	29-51
ਅਧਿਆਇ-ਤੀਜਾ	
ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦੇ ਥੀਮਗਤ ਪਾਸਾਰ	52-67
ਅਧਿਆਇ-ਚੌਥਾ	
ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਲਾਗਤ ਪਸਾਰ	68-90
ਸਾਰ	91-95
ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	96

ਭੂਮਿਕਾ

ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਧੁਖਦੇ ਚਿਹਰੇ, ਤੀਲ੍ਹਾ ਤੀਲ੍ਹਾ, ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ, ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ, ਅਤੇ ਹਾਰ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਵਲ (ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ, ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ) ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਖੱਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜੋ ਆਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਨਗਰਾਂ ਜਾਂ ਮਹਾਨਗਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਸੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਪਰਸਪਰ ਆਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਜਾਣ ਹਨ।

'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਘੱਟਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ ਵੱਧਦੇ ਤਣਾਵ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਕਰੜੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ 'ਦਲਿਤ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਘਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕੁੜਿਕੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਜ਼ਾਤ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਕੱਪੜਿਓ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ।”

‘ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਜ਼੍ਹਬੀਆਂ ਦਾ ਏ ਪਰ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆਂ ਏ’

ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਫਲੈਸ਼ ਬੈਕ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਛੱਤਰ ਨਿੱਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਛਾਵੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

2004 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾਵਲ ‘ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ’ ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਦੇਣ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸਾਗਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਬਲਕਿ ਕਾਲ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਨਿਘਰਦੀ ਹਾਲਤ, ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਭੱਖਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ‘ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲੇ ਉਘਾੜੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹਨ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਛਿਪੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅੱਜ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਿਸ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਹਨ ਇਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤ ਦਾ ਅਭਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦਲਿਤ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਕਰਕੇ ਨਿੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਰਾਪ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦੇਸ਼

ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਗ ਬੜਾ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ। ਉਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾੜਾ ਬੜੇ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਵਧੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਸਕੇ। ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਰਾਖਵੇਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਚ ਵਰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੇਖੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਿਪੁੰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਲਝਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਕਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬੱਚੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ' ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ 'ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ' ਵਿਚ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਲੇਖਕ-ਨਾਵਲਕਾਰ, ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ 'ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦੇ ਥੀਮਗਤ ਪਾਸਾਰ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਲਾਗਤ ਪਾਸਾਰ' ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਲਾਗਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ, ਕਥਾਨਕ, ਬਿਰਤਾਂਤ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ -:

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਗਾਲੀ ਦੇ ਪੱਛੜੇਪਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ

ਖੋਜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਖੋਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਰੜੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੂਲ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਦਲਦੇ ਜਾਤ ਸਰੰਚਨਾ ਦੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫੁਰਨਵਾਦੀ, ਸੰਦੇਹਵਾਦੀ, ਤਰਕਵਾਦੀ ਆਦਿ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਖੋਜ ਤੇ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਕਾਰਜ :

ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਨਾਵਲ ਬਹੁ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਾਰਥਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ, ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅੱਜ ਆਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ, ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀ ਸੇਧ ਮਿਲੇਗੀ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਖੇਤਰ :

ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ ਪਾਏ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪਕ / ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸਟਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਿਗਰਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਕਾਦਮਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗੀ।

ਅਧਿਆਇ - ਪਹਿਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਅਧਿਆਇ - ਪਹਿਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਪਦ ਤੇ ਗਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਦ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਗਜ਼ਲ, ਰੁਬਾਈ, ਗੀਤ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੱਦ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪਾਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਨਿਬੰਧ, ਲੇਖ, ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈਜੀਵਨੀ, ਸੰਸਮਰਨ, ਡਾਇਰੀ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਆਰਨਲਡ ਬੈਨਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਉੱਚੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੋਵਰ ਹੈ। ਮਾਰਲੇ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਉਦਾਗਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਐਮਰਸਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ:- ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ (ਕਲਾ) ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਾ+ਹਿਤ, ਸਾ ਦਾ ਅਰਥ 'ਨਾਲ' ਅਤੇ 'ਹਿਤ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਪਿਆਰ' ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਕਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਲੌਜਾਈਨਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ-

“ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵਲਵਲੇ ਦੇ ਵੇਗ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਸਿਖਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਹਲੂਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠਾ ਕੇ, ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਤੇ ਆਵੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ।”¹

ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਸਾਹਿਤ ਉਹ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਮਨ ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਖੇਡੇ, ਕਿਸੇ ਸੋਹਣੇ ਤਰੰਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਛਲੇ ਤੇ ਉਛਾਲੇ।”

ਵਰਡਸਵਰਥ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਸਾਹਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਸੂਖਸ਼ਮ ਗਿਆਨ ਹੈ।”

ਮੈਥਿਓ ਆਰਨਲਡ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-

“ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਡੀਆਂ ਜੀਵਨ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ, ਸਾਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਤਮ ਸਰੂਪ ਹੈ”

According to Mathew Arnold,

“The best that is thought and known in the world.”

According to Arnold bennet,

“Literature is the reservoir of the true ideas and high emotions.”

ਗੋਰਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ‘ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲ’ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਵਿਨਚੈਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ

“ਸਾਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰਵਜਨਕ ਹੈ।”²

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਲਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬੁੱਲੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਾਠਕ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਧਾਰਨ ਸਵਾਸ ਨਾਲੋਂ ਹਵਾ ਮਾਤਰਾ ਗਹਿਰਾ ਸਵਾਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਸ ਉਦੋਂ ਉਹ ਕਲਾਕਾਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”³

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਨਿਕਲੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦਾਈਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਆਸੇ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸੇਧ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਲਾਤਮਕ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਕੋਧ, ਵੈਰ, ਈਰਖਾ, ਧੋਖਾਬਾਜੀ, ਝੂਠ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਕਦੇ ਨਿਰਦਾਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਾਗ ਅਯੋਗ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਂਚੀ ਹੈ। ਨਿਹੱਥਾ ਬੇ ਵੱਸ ਮਨੁੱਖ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਰੋਣ ਹਿੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਪੀਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮਨੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਕਲਪਦਾ ਹੋਇਆਂ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦੀ ਜਾ ਭਾਵਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਠੰਢ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੈ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਦ, ਗਦ ਤੇ ਨਾਟਕ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਮਾਧਿਅਮ ਇਸ ਲਈ ਦੱਸਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗਦ ਜਾਂ ਪਦ ਜਾਂ ਦੋਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਰੰਗਮੰਚੀ ਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਕਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਦ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ ਵਾਰ, ਸਰੋਦੀ, ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ, ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਾਵਿ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ, ਟੱਪਾ, ਆਦਿ। ਗਦ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਨਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ, ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਹਲੂਣੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਹ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਉਨਤੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਇਹ ਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਮਾਜ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਲਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ:- ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼

ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਹ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਲੋਕ ਧਨ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਦੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੇ ਨਾ ਦੇਹਿ॥

ਜੇ ਤੂੰ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥⁴

ਸਾਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਰੂਪ ਹੈ। ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਮੂਲ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ (Leterature) ਹੈ ਜੋ (letter) ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਲੈਟਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੱਖਰ। ਅੱਖਰਾਂ (letters) ਦੁਆਰਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਬਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ (literature) ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਲਿਟਰੇਚਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਲਿਟਰੇਚਰ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਲਿਟਰੇਚਰ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਲੋਚਕਾ ਡੀ. ਕੁਇਨਸੀ ਨੇ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਅੱਜਕੱਲ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤ- ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁵

ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਬਹੁਮਜਗਦੀਸ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਬੁੱਤ ਕਲਾ, ਭਵਨ ਕਲਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ। ਇਹ ਕਲਾਵਾਂ ਉਪਯੋਗੀ ਕਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਯੋਗੀ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨਾ ਸਿਲਾਈ ਕਢਾਈ ਆਦਿ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ

ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁਝਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਨਾਉ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦਬਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਚਾਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਰਥਪੂਰਨ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਹਿਚਾਣ ਤੇ ਸ਼ਨਾਖਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਉਤਮ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਮ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਜਰੂਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਤਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਲੁਕਾਏ ਹੋਏ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਤੀਖਣ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਈ ਮਖੌਟਿਆਂ ਤੇ ਪਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜੋ ਸੱਚ ਦਬਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਰਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਜਿਸ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬੜੀ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ, ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਕ ਲੜਾਈ ਚੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਛੋਟੇ -ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਵੱਖਰੇ-2 ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-2 ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਵਣ ਤੇ ਉਸ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਰੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਨੇਕੀ, ਸੱਚ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਮਖੌਟਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਖੌਟਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੜਕਾਉਣਾ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਝੂਠ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਦੀਵਤਾ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਐਸਾ ਫਕੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਆਪਣਿਆ ਤੇ ਪਰਾਇਆ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ,

“ਸਚ ਕੀ ਬਾਈ ਨਾਨਕ ਆਖੇ,

ਸਚ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾ।”⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਤੇ ਜਰੂਰੀ ਮਹੱਤਵ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਰੱਤਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੇਧ, ਤਾਕਤ, ਹਿੰਮਤ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮੱਰਥਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਉੱਦਮ, ਸਮਰਪਣ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਘੜਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਨਵ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਜਾਏ ਉਸ ਦੀ ਮੱਤ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਘਾਤਤ ਘੜੀ ਜਾਵੇ। ਸ. ਜਾਫ਼ਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕਰੱਤਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੱਚ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ, ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਨੀਤਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਮਹਾਪੁਰਸਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਲਿਖਤਾਂ, ਮਹਾਨ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਦੇਸ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮੰਡਲਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਨਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਉੱਤੇ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਦਮ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ The Politics (ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕਥਾਰਸਿਸ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Retruce ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵਾਧੂ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਥਾਰਸਿਸ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੁਧੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਹਵਾੜ ਕੱਢਣ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂ ਚੈਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਰਸ ਤੇ ਡਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰ ਜੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੁਖੀਦਾਇਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਦੁਖ ਨੂੰ ਘਟਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਹਾਅ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਾਰਸਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਜੀਅ ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਜੀਅ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੈਂਟਰ ਤੇ ਆਸਕਰ ਵਾਈਟ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਮਰ ਖਿਆਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਿੰਗ ਕੰਮਜੋਰੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਛਾਲਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਉਤੇਜਿਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਘੰਰਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣੀ ਮੁਹਾਲ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇਣਾ ਲੈਣਾ ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਉਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਹਜ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਖਰੀਲਾ ਮੰਤਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰੋਸਨ ਲਾਲ ਅਹੁਜਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ-

‘ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੇਵਨ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਖੁਰਾਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਭੁੱਖੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਵਖਤ ਕੱਟੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕ ਮੰਗ ਵੀ ਹੈ।’”

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਮੱਤ ਨੂੰ ਠੰਡ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੈ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਵੀ ਮਿਲੇ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੀ ਮਿਲੇ ਤੇ ਸੁਆਦ ਵੀ ।

ਗਲਪ--: ਗਲਪ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸੀ ਪਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸ਼ੱਪੱਸਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਿ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਉਪਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪੁਨਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਿਰੰਤਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸਮੁੱਚੇ ਗਲਪ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਾਤਾਂ ਜਾਂ ਕਥਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਾਤਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾ ਵਿਚ ਗਲਪ ਦੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਨ ਬਿਨ ਚਿੱਤਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰਪੁਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉਘੜ-ਦੁੱਘੜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਿਲਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਗਲਪ ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਧੀਬੱਧ ਅਤੇ ਬਾ-ਤਰਤੀਬ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਆਪਣੇ ਰਚਨਹਾਰ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਬਤੌਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਲੇਖਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਗਲਪ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਾਰੇ ਗਲਪਕਾਰ ਦਾ ਕੀ ਪਰਤਿਕ੍ਰਮ ਹੈ ਰਿਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਨਿਰੋਲ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਲਪਤ ਸੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਥਵਾ ਕਲਾ ਦਾ ਸੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਗਲਪ ਨੂੰ ਜੀਵਨਮਈ ਗੱਪ ਵੀ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੱਪ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗਲਪ ਕਲਾਤਮਕ ਸੱਚ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਹੈ।

“ਗਲਪ ਬਹੁ ਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ ਦਿਲ ਬਾਬਤ ਜਾਣਨ ਦਾ ਤਰਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦੀ ਖੁੱਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਖੁੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਜੂਲਾ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਕਲਪਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰਾਂ ਸਰਾਪਾਂ ਦਾ ਡਰ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ। ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੂਝ ਆ ਜਾਵੇ”।⁸

ਗਲਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਲਪ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਦੀ ਅੱਖ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਅੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵੇਖਣ, ਜਾਂਚਣ, ਤੇ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਖ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜੇ ਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਲਪ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਅਥਵਾ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਆਨੰਦਨਮਈ ਸਾਹਿਤ ਵਜੋਂ ਗਲਪ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮੀਖਿਆ ਨੇ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਤੁੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ

ਕੀਤੀ। ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ, ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”⁹

ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨੇਮਾਂ ਅਥਵਾ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜਨ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਨੇ ‘ਮਾਰਫਾਲੋਜੀ ਆਫ ਫੋਲ ਟੇਲ’ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਰੰਚਨਾ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਲੋਕ ਕਥਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਇਕਾਈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਰੰਚਨਵਾਦੀ ਗਰੇਮਾਸ ਨੇ ਪਰਾਪ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗਲਪ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਐਕਤਾਂਸ਼ਲ ਮਾਡਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ “ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਅਤੇ ‘ਜਾਕੋਬਸਨ’ ਵਰਗੇ ਸਰੰਚਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗਲਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ।”

ਗਲਪ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ- ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਾਢਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

“ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਅਟੱਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਨਿਰਪੇਖ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਮੂਲਕ ਦੁਰਜਨਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉੱਦਤ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਭਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ”।¹⁰

ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਰੂਪ : ਨਾਵਲ ਵੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਨਾ ਬੇਕਾਚੀਓ ਦੀ ਇਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨਵੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਜਾਹਨ ਬੁਨੀਅਨ ਦੇ ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ ਪ੍ਰਾਗਰੈਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ (ਨਾਵਲ) ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਵਸ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ (novus, novella) ਤੋਂ ਸੰਖਿਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਭਰਪੂਰ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਉਪਨਿਆਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਮ ਦੋ ਹਨ ‘ਕਥਾ’ ਤੇ ‘ਆਖਾਇਕਾਂ ਜਾਂ ਉਪਾਖਿਆਨ’।¹¹

ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਪੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਰੋਮਾਂਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਰਸ ਅਦੁਭਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਪਰ ਯਥਾਰਥਕ ਚਰਿਤਰ ਹੈ। ਰਾਲਫ਼ ਫ਼ਾਕਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਨਾਵਲ ਕਹਾਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਲੋਕ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਜਾਂ ਇਕ ਪੱਖ ਲਿਖਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲਘੂ ਜਾਂ ਮਿਨੀ ਨਾਵਲ (novelette) ਜਾਂ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਛੋਟਾ ਨਾਵਲੇਟ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਨਾਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਤਕਾਲ ਦੂਜੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਣਡਿੱਠੇ ਦਰਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਉਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਾਤਰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਉਹ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਉਹ ਸੋਚ ਵੀ ਰਹੇ ਹੋਣ ਉਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਜਾਂ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਉਹ ਆਪ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਦਾ ਹੈ ਕਦੇ ਕਚੀਕੀਆਂ ਵਟਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਪੜ੍ਹਦਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾਂ ਹਸਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਦਸਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਦੇ ਹੰਝੂ ਵੀ ਚੁਪ ਚੁਪੀਤੀ ਵਗਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਅਮਿੱਟ, ਅਖੁਟ ਤੇ ਅਨੰਤ ਭੁਖ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਸਕੰਲਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਸਦਾ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠਣ, ਹੱਸਣ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਸਦਾ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ, ਹੱਸਣ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ, ਸੰਗ ਜਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ, ਤੁਰਨ, ਫਿਰਨ, ਆਦਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਤਸਕਤਾ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਟ੍ਰਿਤੀ ਸਾਨੂੰ ਸਮੂਹਾਂ, ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਖੁਰਾਕ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅਦਿਸ਼ ਰਹਿ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਦੀ ਦਰਸ਼ਕ ਜਾਂ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਜੇਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚਦਾ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ, ਹਸਦਾ, ਲੜਦਾ, ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਬਿਮਾਰ ਪੈਂਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਟਦਾ, ਮਾਰਦਾ, ਦੁਖ ਜਾਂ ਸੁਖ ਦਿੰਦਾ, ਜਾਂ ਫੁਲਦਾ ਫੁਲਦਾ, ਉਜੜਦਾ, ਦੁਖ ਪਾ ਕੇ ਮਾਰਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕੁਝ ਕੁ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਜਨਮ ਤੇ ਜੀਵਨ ਅਸੀਂ ਜੀਉਂਦੇ ਤੇ ਬਿਤਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਵਲ ਜੀਵਨ ਦਾ

ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਚਿਤਰ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਲਾ।

ਰਿਚਰਡ ਬਰਟਨ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਨਾਵਲ ਗੱਦ ਵਿਚ ਰਚੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ”।¹²

ਬੇਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਨਾਵਲ ਗੱਦਮਈ ਕਲਪਿਤ ਆਖਿਆਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।”¹³

ਰ. ਫ਼ਾਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਅੱਜਕਲ ਦੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਰਾਸ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਭਿੱਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਨਿਰਦੈਤਾ, ਬੇਕਾਰੀ, ਜੰਗ, ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਉਚੇਰੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਖਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਖਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੂਪ ਸੁਝਾਣਾ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸੀ ਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਤਵ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਤਾਰੇ ਦੇ ਗਿਰਦੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਫੋਕਸ। ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਚਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰਿਵਾਰ, ਧੜਾ ਧਰਮ ਸਥਿਤੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਭਾਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਕਾਰਥ ਜਾਂ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਚਪਟੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਗੋਲ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਿਆ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅਦਾਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦੋ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੱਗਰੀ ਲਈ ਹੈ। “ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ‘ਅਣਸੀਤੇ ਜ਼ਖਮ’, “ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੇ ਤਲਵਾਰਾਂ” ਤੇ ‘ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ’ ਵਿਚ ਪਰ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ।”¹⁴

ਟੀ ਆਰ ਵਿਨੋਦ (ਡਾ) ਅਨੁਸਾਰ- ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਇਕ ਸੌ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਚੇਤਨਾ ਸਮੂਹਤਨ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਹਿਰ -ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀਆਂ ਵਾਪਰੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਵਿਹਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਸਤੂ ਵੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਏਸੇ ਵਰਗ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਸੋਝੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਮਰਾਜੀ ਅਤੇ ਨਵਸਮਰਾਜੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਵਰਗ ਭੂਪਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖੋਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵੀ ਪੂਰੇ ਭਰਵੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਇਕ ਲੱਤ ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਲੱਤ ਸਮਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੇ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਸਾਰ ਕਾਰਨ ਜਿਹੜੀ ਜਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਹੁੜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਡਰ ਵੀ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਚੇਤਨ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਲੜੇ ਗਏ ਭਾਰਤੀ ਸੁੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿੱਲਖਣ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਰੂਪਵਾਦ ਸਮਰਾਜੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਰੱਕਬਾ ਦੇ ਤਣਾਉ ਟਕਰਾਉ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੱਧ ਵਰਗ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਲੋਂ ਪੱਛੜ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਜੱਗ ਦੀ ਸਮੰਤਪੱਖੀ ਜਾਂ ਲੋਕ ਮੁਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਭਰਵੇ ਤੇ ਬੱਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਸਕੰਲਪ ਵੀ ਉਭਰਵਾਂ ਸਰੋਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅੱਟਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਲੌਕਿਕ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਮੂਲਕ ਦੁਰਜਨਤਾ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦਾਤ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਭਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ

ਮੋਹ ਮਾਇਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਰਚਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਲੋਕ ਰਾਜ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਵੈਦ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਗੁਰਬਤ ਦਾ ਘਿਟਾਉਣਾ, ਗਰੀਬਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰੁਣਾ ਭਾਵੀ ਪੈਤੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਧਰਮ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਅਦਾਰਸ਼ਿਕ ਸੰਧੀ ਉਸ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਚ ਅਤੀਤ ਮੁਖ ਅਧਿਆਪਕਤਾ ਆਦਰਸ਼ਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਘੋਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੋਚ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਬਿਜਾਏ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁ- ਗਿਣਤੀ ਨਿਰਪੇਖ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਛੱਡੀਂ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪਹਿਰੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਧੋਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਲੜੀਦਾਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਗਲਪ ਬਿੰਬ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨੇਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਉਹ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਇਸ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਡੁਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਬਿਜਾਏ ਉਸ ਦੀ ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਰਲ ਭਾਵੀ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਦਮਖੋਰ, ਕੱਟੀ ਪਤੰਗ, ਨਾਸੂਰ, ਸੰਗਮ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੁਖ ਟੇਕ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗਲਪ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ਆਦਮਖੋਰ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਭੈੜਾ ਨਹੀਂ ਕਾਮ ਵੇਸਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਕਾਰਨ ਬੁਰਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਠਾਕਰ ਜੋ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾ ਰਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਨਾਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਣਖ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲੇ ਵਰਤਣਾ ਪਵੇ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਜਿਣਸੀ ਹਿਰਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਖਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਮਨ ਮਰੀਜ ਦਾ ਸੌਦਾ ਖਰੀਦ

ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਚੋਖੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਭਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਅਲਾਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਜੋਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਜਾਏ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਵਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੋਝੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਾਵਲ ਉਦੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਲੋਚਨਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾਮੂਲਕ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਕਮ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 1947 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘੀ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਚਾਰ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਸੰਘਾਰ ਵਿਚ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਟੇਕ ਤਾਂ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਸਮਈ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਰੈਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੱਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾਮਈ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਭੜਕੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਨਾਵਲ ਤੋਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਹੰਸੇ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯੁਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਸਲਾਂ ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ-ਮੂਲਕ ਘੇਰੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਥਿਤੀ-ਮੂਲਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਣੀ ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਮੱਧ-ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਗਲਪੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਿਆਰ ਸਕੰਲਪ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਵਿਚਲੇ ਵੇਸਵਾਚਾਰੀ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਬਰ ਰਾਹੀਂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਪਤਨੀ, ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਵਾਸਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਥੁੜ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ,

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੁਝਾਨ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਮਾਣਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਹੈ ਪੱਛਮ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਨ ਇਹ ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਤੇਜਨਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੀ ਨਿਸੰਗ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਇਸਤਰੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਹ ਜਿਨਸੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ. ਸ. ਸੋਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜਿਨਸੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਖਾਸੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁਫਾਦ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤਨ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਲੁੱਕਵਾਂ ਵਪਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੇਸਵਾਚਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਬਦਲਵਾਂ ਪਰ ਸਭਿਅਕ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਬਰਾਬਰ ਧਰਾਤਲ ਉਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਵਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਭੁਪਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੁੱਚਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਜਿਨਸੀ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਗਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰਦਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਗਲਪ ਇਕ ਤੱਥ ਰਹਿਤ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਕਲਪਿਤ ਕਥਾ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਉ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ -: ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਇਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗਲਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਯਿਸੂਈ ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ' ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਜਾਨ

ਬਨੀਅਨ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ “ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ” ਸਿਰਲੇਖ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1859 ਈ: ਵਿਚ ਛਪਿਆ।¹⁵

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ 1969 ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਨਾਵਲ “ਯਿਸੂਈ ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ” ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ “ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ” ਹੈ ਜੋ 1882 ਈ: ਵਿਚ ਛਪਿਆ। 'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਜੋਤ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣਾ” ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੇ ਗਏ “ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ” ਪਾਦਰੀ ਵੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈੱਸ ਪਾਦਰੀ ਰੁਡਾਲਟ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ “ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ ਨਾਵਲ ਵੀ ਇਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਗਲਪ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਛੜੇਪਨ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੂਰ ਕਰ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ:ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ‘ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸਮਰਪਿਤ ਰਿਹਾ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 1898 ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। 'ਸੁੰਦਰੀ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ 'ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ', 'ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ' ਤੇ 'ਬਾਬਾ ਨੋਧ ਸਿੰਘ' ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। 'ਸੁੰਦਰੀ' ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਿਦਕ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੀ। ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜੱਥੇ ਦੀ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਸਿਦਕ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ

1898 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਹੋਰਨਾ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ 'ਚੰਚਲ ਮੂਰਤੀ', 'ਦਲੇਰ ਕੌਰ', 'ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ' 'ਤੇ 'ਦੋ ਵਹੁਟੀਆਂ' ਇਸੇ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਹਨ।¹⁶

ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ, ਭੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖੋਈ ਹੋਈ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਵੰਡ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਪਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ', 'ਖੁਨ ਦੇ ਸੋਹਲੇ' ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਆਦਮਖੋਰ', 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆ', 'ਮੰਝਧਾਰ' ਤੇ 'ਚਿੱਤਰਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਨੇ 'ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ', 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ' ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਆਂਦਰਾਂ', 'ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ', ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੇ 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੁਹ', 'ਈਚੋਗਲ ਨਹਿਰ ਤੱਕ', ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਤ੍ਰਿਆ ਜਾਲ', 'ਅਮਨ ਦੇ ਰਾਹ', 'ਇੱਕ ਰਾਹ ਇੱਕ ਪੜਾਅ' ਇਸੇ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ' ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਬਾਲਜ਼ਾਕ, ਜ਼ੋਲਾ ਅਤੇ ਫਲਾਬੇਅਰ ਨੇ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ' ਜੋ ਇੱਕ ਮੁਜਾਰੇ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਨਿਰੰਜਣ ਤਸਨੀਮ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਬੀਰ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰਜੀਤ ਬਰਾੜ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਕਿਰਤੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਅਜਿਹੇ

ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਵੇ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੇਖੋਂ ਦਾ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ', ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ 'ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣ', 'ਨੀਲੀ ਬਾਰ', ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ 'ਆਂਦਰਾਂ', ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ ਦਾ 'ਪੰਚ ਨਾਦ', ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ', 'ਰੂਪਧਾਰਾ' ਆਦਿ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਆਰੰਭਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਾਸੂਰ', 'ਆਦਮਖੋਰ' ਅਤੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆ' ਅਤੇ 'ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ' ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਜੁਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਲਾ 'ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਕਲਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਹਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਸ ਹੈ।

ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।¹⁷

ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ -: ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਆਈਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਵੀਨ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਵੀਨ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪੁਨਰ- ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ - ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿੱਠੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਫਿਰਕੂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਅਥਵਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਗੌਰਵਤਾ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਘੰਰਸ਼ਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਨੋਰਥਵਾਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

“ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸਿਲੇ ਚੁਗਣ ਵਾਗੂੰ ਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੌਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਤਰਲਾ ਹੈ। ਕਿ ਕਿਵੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹਾਲਾਤ ਵਾਚ ਕੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੇ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੋਅ ਰੁਮਕ ਪਏ”।¹⁸

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਲਪਤ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਕੰਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਚਿਤੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਘੰਰਸ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਘੰਰਸ਼ਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਕੰਟ ਵਿਚੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ - ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੀ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ’ ‘ਖੁਨ ਦੇ ਸੋਹਲੇ’ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਆਦਮ ਖੋਰ’, ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਮੰਝਧਾਰ ਅਤੇ ਚਿੱਤਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ‘ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆ’ ਅਤੇ ‘ਦਿਲ ਦਰਿਆ’ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਆਂਦਰਾ” ਤੇ ‘ਨੂੰਹ ਮਾਸ’ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਤ੍ਰਿਆ ਜਾਲ, ਅਮਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਇਕ ਰਾਹ ਇਕ ਪੜਾਅ), ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਤੂਤਾ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਅਤੇ ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤੱਕ) ਨਾਵਲ ਰਚੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ

ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਰਚੇ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮੱਰਥਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬਾਲਜ਼ਾਕ ਜੋਲਾ ਅਤੇ ਫਲਾਬੇਅਰ ਨੇ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਸ਼ੀਤਲ' ਅਤੇ 'ਕੰਵਲ' ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸੇਖੋਂ ਦਾ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਬਾਰ ਵਿਚ ਗਏ ਇਕ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੜੀ ਜੀਵੰਤ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪਕਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਜੇ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਲਾਤਮਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।"¹⁹

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅਣਹੋਏ' 'ਕੁਵੇਲਾ' 'ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ' 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਜੀਵਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ, ਸੁਖਬੀਰ ਆਦਿ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ

ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਕਿਰਤੀਆਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਸ਼ਰਧਾਂਗਣਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਲੋਕ ਦੁਸਮਣ'(1951) ਅਤੇ 'ਨੀਲੀ ਬਾਰ'(1952) ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਾਵਲ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ' 'ਭਵਾਨੀ' ਅਤੇ 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ' ਨਾਵਲ ਕੰਵਲ ਨੇ (1955) ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪੰਚ ਨਾਦ' ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹ-ਪੁੰਜੀਏ ਪੇਂਡੂ ਬਾਣੀਏ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ, ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਪ੍ਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਬਲਜੀਤ ਕੋਰ ਬੱਲੀ, ਸੁਖਵੰਤ ਕੋਰ ਮਾਨ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ।

“ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੋਚਣ ਵੰਗ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੇ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ”²⁰

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੂਰਵ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਜੋਸ਼ੂਆ ਫਜ਼ਲਦੀਨ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅਣਵਿਆਹੀ ਮਾਂ' ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ' ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਦਲੀਪ ਕੋਰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ 'ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ' ਅਤੇ 'ਤੀਲੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਬੀਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ 'ਰਾਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ' 'ਪਾਣੀ ਤੇ ਪੁਲ' ਅਤੇ 'ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ' ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਾਵਲ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ 'ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ' ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਦਾ ਨਾਵਲ

‘ਸਫੈਦ ਪੋਸ਼ ਅਤੇ ‘ਪਥਿਕ’ ਅਤੇ ਨ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਇਕ ਚਾਦਰ ਅੱਧੋਰਾਣੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਹਨ। ‘ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ’ ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਿੱਪੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਇਕ ਦਿੱਲ ਵਿਕਾਊ ਹੈ ਇਕ ਸਫਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ‘ਸਵੀਰਾ’ ਤੇ ਕੰਵਲਜੀਤ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਸੂਖਮ ਛੂਹਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਜਿਹੜੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਲ – ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ 18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੈ। ਸੁੰਦਰੀ, ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ, ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਨਾਵਲ ਦਲੇਰ ਕੌਰ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਾਬਾ ਤੇਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਕਮਿਆਨ ਦੇ ਤਲਵਾਰਾਂ (ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ), ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ (1965 ਹਿੰਦ- ਪ੍ਰਾਕਿ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ), ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੰਨਿਓ ਤਿੱਖੀ, ਵਾਲੋਂ ਨਿੱਕੀ, ਏਤਿ ਮਾਰਗ ਜਾਣਾ, ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਜੋ (ਸਿੱਖ ਮਿਸਲ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ), ਤੇਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ, ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਆਦਿ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ, ਚੰਦ ਕੌਰ, ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਂ, ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਬੰਗਲਾ ਧਰਤੀ ਰੋਈ ਆਦਿ। ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸੱਥਰ, ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ, ਸੂਹੀਆ, ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਸੂਰਾ ਸੋ, ਬਲੀਦਾਨ, ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ, ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਸਭਰਾਵਾਂ, ਅਨੂਪ ਕੌਰ, ਅੱਧੀ ਘੜੀ, ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਆਦਿ

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਾਵਲ – ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ -ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ। ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਨਵਾ ਯਤਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ (ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਦਾ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ) ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਕੱਲ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਹੀ ਚੜ੍ਹੇਗਾ (ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ) , ਆਬਰਾ ਕਤਾਬਰਾ, ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਲਾਮ, ਬਦਨਾਮ ਸੜਕਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦਾ ‘ਘੋੜਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ’ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਪੁੰਨਿਆ ਕੀ ਮੱਸਿਆ’ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਹੈ। ‘ਟਾਪੂ’- ਅਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਸਨੀਮ ਦੇ ਨਾਵਲ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਤੇ ਰੂਪ, ਤਲਾਸ਼ ਕੋਈ ਸਦੀਵੀਂ , ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲ -: ਪਰਵਾਸ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਵਿਤਕਰਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ, ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਪੀੜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਨਸਲੀ ਹਮਲੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਵਰਨ ਚੰਦਰ

ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਕੱਚੇ-ਘਰ, ਕੱਖ-ਕਾਨੇ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਕੰਜਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਜਾਜ ਦਾ ਸੱਜਣਾਂ ਬਾਝ ਹਨੇਰਾ, ਰਘਬੀਰ ਢੰਡ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਆਦਿ ਸਫਲ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਆਂਚਲਿਕ ਨਾਵਲ -: ਸਥਾਨਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ, ਅਣਹੋਏ, ਕੁਵੇਲਾ, ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ, ਪਰਸਾ, ਆਹਣ ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਜ਼ਖਮੀ ਦਰਿਆ, ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ, ਅੱਗ ਦੇ ਗੀਤ, ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਸੁਖਬੀਰ ਮਹਾਨਗਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਰਾਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ, ਗਰਦਸ਼, ਨਾਵਲ ਹਨ। ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਮੱਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ, ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ, ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ, ਬਾਂਰਾਦਰੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਆਦਿ ਆਂਚਲਿਕ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਨਾਵਲੀ- ਮਾਡਲਾਂ ਤੇ ਕਲਮ ਅਜਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪ੍ਰੋ ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼, ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-31
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-31
3. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-10
4. ਪ੍ਰੋ.ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-52
5. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-32
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-32
7. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-10
8. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ, ਪੰਨਾ-21
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-22
10. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਪੰਨਾ-24
11. ਪ੍ਰੋ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ-8
12. ਉਦਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-28
13. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਪੰਨਾ-12
14. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ-12
15. ਡਾ. ਪ੍ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ , ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਡਾ.ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ-519
16. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ ਨੰ 66
17. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ-66
18. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ-14
19. ਡਾ. ,ਜਸਪਾਲ ਕਾਂਗ, ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ, ਪੰਨ-27

20. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ-81

ਅਧਿਆਇ - ਦੂਜਾ

ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ

ਅਧਿਆਇ - ਦੂਜਾ

ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ

ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਮਕਾਲੀ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਧੀਆਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਦੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੌਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਨਛੱਤਰ ਨਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਇਸ ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਚੁੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਯਥਾਰਥ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਗਲਪੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨਯੋਗ ਵਿਧੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ 'ਬਚਪਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਬਾਲ ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਿਆ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ, ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾ ਨਾਵਲ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ 20 ਮਾਰਚ 1950 ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ 'ਬਰਨਾਲਾ' ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰਮੇਲ ਕੌਰ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਛੱਤਰ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਦੀ ਖ਼ਸਤਾ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਮੈਟਿਕ ਤੱਕ ਹੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ। 1970 ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਰਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਉਸ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। 1976 ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸੈਟਰਲ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਆਪ ਨੂੰ 1982 ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੀ. ਏ. ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਅੱਠਵੀਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਛਪਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਪਏ ਪਰਚੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਚਾ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਸ ਫੈਲੋ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਪਰਚਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇਖੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਘੇਰਦੀ ਜੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਉਹ ਛਿਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਨਛੱਤਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਫ ਸਾਫ ਪੌਜ ਤੇ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਜਰੂਰ ਛਪਣਗੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਦਸੰਬਰ 1971 ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਕ ਛਪ ਗਿਆ ਆਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀ ਖੂਬ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਪਰਚੇ ਸਰਦਲ ਵਿਚ ਛੱਪਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵੀ ਛਪ ਗਿਆ। ਨਛੱਤਰ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਬਸ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਚਲ ਸੋ ਚਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਰਣਜੀਤ ਰਾਹੀ, ਮੋਹਨਜੀਤ, ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ ਦੁਸਾਂਝ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਸਪੰਰਕ ਬਣਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਪੰਰਕ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਪ ਸੋਚਦੇ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਪੁਛੇ ਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਹਰ ਲੇਖਕ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੋਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੀ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛੱਪਦਾ ਸੀ।

ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਗਰੋਖੀ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥੀਂ ਛੱਪ ਗਈਆਂ। ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਛੱਪ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਤੀਲ੍ਹਾ-ਤੀਲ੍ਹਾ ਉਸ ਨੇ ਪੱਲਿਉ ਪੇਸੈ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛੁਪਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ' ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ, ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ, ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਛਾਪਿਆ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ' ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ' 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨਾਮ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਉਝ ਇਕ ਚੰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਛੱਤਰ ਜੀ ਸਾਊ ਸਭਾਅ ਵਾਲੇ ਨੇਕ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਡਲੀਆਂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੈ ਗੱਪਾ ਮਾਰਨੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਦਿੱਕਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਾਊ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਮਿੱਤਰ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਾ ਬਿਤਾਉਣਾ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਆਪ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਡਾ. ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ, ਡਾ. ਮੋਹਨਜੀਤ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਦਬ ਦੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਸੱਜਣ ਆਪ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਨ। ਉਝ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਦੀਬਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ-ਕੱਲ ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਛਾਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪ ਸਾਹਿਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਉਚ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।”¹

ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਮਕਾਲੀ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਨਹਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਧੁਖਦੇ ਚਿਹਰੇ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਤੀਲ੍ਹਾ-ਤੀਲ੍ਹਾ, ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ, ਤੇ ਹਾਰ ਜਿੱਤ) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ (ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ, ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਦਾ ਨਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੀਸਰਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਰਥਕ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੱਕ ਮਹਿਮੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸਕੰਟ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਨਿਮਨ

ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਨੰਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੇ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲਾਂ ਵੀ ' ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ' 'ਅਨੰਦਾਤਾ' ਤੇ 'ਕੋਰਵ ਸਭਾ' ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਸਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਫੋਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮੁਖ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਸੋਸ਼ਣ ਜਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ-:

ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਨਛੱਤਰ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪ ਦੇ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

1 ਧੁਖਦੇ ਚਿਹਰੇ

2 ਤੀਲ੍ਹਾ ਤੀਲ੍ਹਾ

3 ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ

4 ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ

5 ਹਾਰ ਜਿੱਤ

ਨਾਵਲ

1 ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ

2 ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ

3 ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ

ਅਜੋਕਾ ਦੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੋਰ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੋਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਨਛੱਤਰ ਨਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਇਸ ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ

ਸਮੱਸਿਆ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਚੁੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਯਥਾਰਥ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਗਲਪੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨਯੋਗ ਵਿਧੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ 'ਬਚਪਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਬਾਲ ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ, ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾ ਨਾਵਲ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1972-73 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦੱਬੇ-ਕੁੱਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1982 ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਤੀਲ੍ਹਾ ਤੀਲ੍ਹਾ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ। ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਤੇ ਦਬਲੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਆਦਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਦਲਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1986 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਤੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀ ਤੇ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਕਦੇ ਜੁੜਦੇ ਤੇ ਕਦੇ ਟੁੱਟਦੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਕਮਲ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਜ

ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਹੇਗਾ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪਿੰਡ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਥੋੜ ਜਮੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ, ਪੌਡੂ ਆਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਭੋਗ ਰਹੇ ਬੇਜਮੀਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦ ਔਰਤ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੁੜ ਜੇ ਟੁੱਟ ਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਐਹਿਦ ਭੋਗਦੇ ਹਨ, ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਫੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ, ਥੜੇ ਟੁੱਟੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਣ ਰਹੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ -ਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਮਾਤ ਆਪਣੇ ਕਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਲੁਕੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਹੀਣਤਾ ਭੂਤ ਬਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਾਂਝ ਅਜੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਈ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਇਹ ਜਮਾਤ ਅੰਤਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ਦਿਖਾਵਾ, ਚਤਰਾਈ, ਲੁਕਾਅ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਅਜੇ ਇਹ ਕੱਚੇ ਹਨ ਤੇ ਹਾਸੇ ਹੀਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਨੱਕ ਤੇ ਰੱਖ ਰਖਾਉ, ਪਰਦੇਦਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਦਾ ਦੇਵ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਮਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਦਾ ਪਾਤਰ, ਉਂਗਲ ਵਿਚ ਕਿਰਦਾ ਕੁਝ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਪਾਤਰ, ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਇਹੋ ਹੋਣੀ ਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਜਮਾਤੀ ਬਦਲ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ।

ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸਦੀ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਉਪਰ ਪਕੜ ਹੋਰ ਵੀ ਪੀਢੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਚੋਥਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆਂ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਨ 1991 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਅੱਠ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ, 'ਉਹ ਮੈਂ ਹੀ ਸੀ', 'ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ' 'ਬੋਝ' 'ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ' 'ਆ ਇਹ ਘੜੀ' 'ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ' 'ਆਪਣੇ ਪਾਣੀ'। ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਉਪਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਦੱਬੇ ਕੁੱਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬੋਲ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਦਲਿਤ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਖੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਦਾ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਤੁਲਾਨਤਮਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਡਾ. ਨੂਰ ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਇਉਂ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ, ਪ੍ਰੇਮ ਗਰੋਖੀ ਤੇ ਮੁਖਤਾਰ ਗਿੱਲ ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਕਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਆਮ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵੱਲ ਇਸ ਲਈ ਧਿਆਨ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਸਧਾਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ

ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਏ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੱਲ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਰਹੇ। ਦਲਿਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਤਨਾਉ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੰਮਿਤਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਸਦੰਰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਲਾਨਤਮਕ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਡਾ. ਨੂਰ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਅਤੇ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

“ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘਾੜ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਹੈ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਲਾ ਜਾਂ ਰੂਪਾਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਕ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰੈੱਟਰਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ, ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਾ, ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”²

ਇਉਂ ਡਾ. ਨੂਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਾਫੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਖੂਬੀ ਪਕੜਿਆਂ ਹੈ। ਡਾ. ਨੂਰ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਡਾ. ਮੋਹਨਜੀਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ : ਹਨ। ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਚ ਪਈਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ, ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਤੀਲ੍ਹਾ ਤੀਲ੍ਹਾ ਹੋਣ, ਵਰਗ ਵਿਰੋਧਾਂ, ਫਿਰਕੇਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਉਭਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਸਵਸਥ ਵਰਤਾਰੇ, ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਪਰਾਏਪਨਾ, ਉਦੇਘਨ ਤੋਂ ਰੁਖੇਵੇਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਥਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬੰਦੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਗੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪੁਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੈ। ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਹ ਸੋਚਣਗੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਹਿ ਦਰ ਤਹਿ ਬਿਆਨ ਵਾਂਗ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ, ਸੰਤਾਪਾਂ, ਵਿਰੋਧਾਂ, ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਉਹ ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ ?

ਡਾ. ਮੋਹਨਜੀਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪਕਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦੇ ਕਾਫੀ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖੋਮਸ਼ੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

“ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਸ਼ਬਦੀ ਰਿਕਤਤਾ ਜਾਂ ਬੋਲ ਰਹਿਤ ਖਲਾਅ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਟ੍ਰਕਚਰ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਸਤੂਪੂਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਬੇਬੋਲ ਖਿਲਾਅ ਸਾਤਵਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਇਕ ਨੇਮ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੋ ਨਿਭਰਦਾ ਹੈ।”³

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਾਰ- ਜਿੱਤ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ (2001) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ -

“ਨਛੱਤਰ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਮਾਨਵ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਰ-ਜਿੱਤ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਛੱਤਰ ਸੁਲਝਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਨਗਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ‘ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਮਰਨ ਇਸ ਪਛਾਣ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ‘ਬੇਘਰੇ’ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਿਣਾਉਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਦੀ ਹੈ। ‘ਓਪਰਾ ਘਰ’ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹਾਰ-ਜਿੱਤ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸਰਕਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾ. ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਖਤੌਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤੀ ਨੂੰ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਸਦਕਾ ਦੂਜਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬਖਤੌਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਦਲਿਤ ਕੈਲੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਖਤੌਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਤੇਜ਼ ਦਾ ਉਥੇ ਹੋਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੋਤੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ਸੀ। ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਹੋਰਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹੇਠਲੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੋਹਨਜੀਤ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦਿਆ ਨੇ ਫੈਸ਼ਨ ਪ੍ਰਸ਼ਤੀ ਦਾ ਰੁਝਾਣ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਹਾਰ-ਜਿੱਤ ਵਰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਹਿਕ ਕਥਾ ਦਾ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਦੀ ਮੋਤ’, ‘ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਟਾਹਣੀ’, ‘ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਨ’ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋ ਕਥਾਂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹਨ। ਡਾ. ਜੱਸਲ ਨੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”⁴

ਨਛੱਤਰ ਪੇਂਡੂ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਸਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਮਿਲਵੇ ਜੁਲਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਟੱਬਰ ਵਿਚਲੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਕੇ ਆਪਣੀ ਔਰਤ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਥੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਵਾਵਰੋਲੇ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਪੱਤੇ 'ਚੈਖਵ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਕਲੱਰਕ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਲੀਪਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜੇਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਨਾਲ ਖੇਹ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਗ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਰਿਆ ਦਲੀਪਾ ਮਾਨਸਿਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨਾ ਸਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪੈਂਰਾ ਹੇਠਲੀ ਜ਼ਮੀਨ' ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਕਾਮਰੇਡ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਸ਼ਟਾੰਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਮਿਲਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਕੰਮ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। 'ਚਿੜਿਆਂ ਦਾ ਮਰਨ' ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਅੰਕਲ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰੋਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਘਟੀਆਂ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਦੱਬੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਤੇ ਇਹ ਜੁਲਮ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ 'ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਟਾਹਣੀ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਵਿਧਵਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆਢੀਂ ਦੇ ਗੱਲ ਲੱਗਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ' ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਾਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਥਾਲ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਪੈਰ' ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰੁਪਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਹਾਰ-ਜਿੱਤ' ਅਤੇ 'ਉਹ ਚਿਹਰੇ' ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਬਿਹਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦੇ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਰ-ਜਿੱਤ ਦਾ ਬਖਤੌਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਜਕੜਿਆਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਤੌਖਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੱਸਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਉਸ ਲਈ ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ

ਪਸਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਾਵਾਪਣ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਿਥਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਮਿਲ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ ਵੀ ਛੁਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ' ਅਤੇ ਦੂਜਾ 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ' ਹੈ। ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਨਾਵਲਿਟ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੁਪਾਂਤਰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਗਾਲਪਨਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਰੰਪਚਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਣਾਵ ਨੂੰ ਬੇਖੂਬੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਜੋੜਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲਿਟ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਛੱਤਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕਥਾ ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਾ, ਧੀਰਾ ਤੇ ਬੰਤਾ ਤਿੰਨ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਧੀਰਾ ਵੇਲੀ, ਜਗੀਰਾ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਕਰਤਾਰਾ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੀਰੀ, ਅਤੇ ਬੰਤਾ ਇਕ ਕਿਰਤੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਤੇ ਧੀਰੇ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਰਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਾ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਗਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਪੱਤੇ ਲਈ ਧੀਰੇ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਉਧਾਲਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਹ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਰਤਾਰਾ ਨਿਘਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਤਾ ਮਿਹਨਤ ਕਿਰਤੀ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਚਾਹਵਾਨ ਧੀਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰਦਾ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਝਗੜਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਾ ਧੀਰੇ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਲੜ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਅੰਦਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਿੱਛੋਂ ਗਰੀਬੀ ਮਾਰੇ ਕਰਤਾਰੇ ਦੇ ਟੱਬਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਧੀਰਾ ਉਸ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਕੇ ਬੱਚਾ ਕੱਢਵਾ ਕੇ ਦਫਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅੰਤ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਬਹੁ ਪਰਤੀ ਹੈ। ਧੀਰੇ ਦੇ ਵੱਲ ਕਰਤਾਰੇ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ, ਮੰਦਗਲੀ ਤੇ ਬੰਤੇ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨੇਕੀ ਬਦੀ ਦੀ ਟੱਕਰ ਕਹਿ ਲਈਏ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੈਕਸ, ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ, ਥੀਮਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਬਿਨਾਂ ਟੋਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਰਤਾਰੇ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕਤਾ ਬਾਹਰਤਾ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਜਟਿਲਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਨਾਉ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਰਲ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਪ੍ਰਭਾਵੀ।”

ਡਾ. ਜੋੜਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕਹਿਰਾ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਰਿਪੇਖ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਤਨਾਉ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੱਲ ਬੜੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀਏ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਬੜੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਹਨ। ਨਿਰੋਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਆਖੇ ਜਾਂ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਦੀ ਇਹ ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਟਿੱਪਣੀ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਵੁਕ ਵੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੈਰੋ ਦੀ ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਦੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਦਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਹੰਢਾਈ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਸਚਾਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗ ਭਰਦੀਆਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਪਾਸ ਇਕ ਸੇਧ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਇਓਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ “ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ” ਨਾਵਲਿਟ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਾਵਲਿਟ ? ਇਸ ਬਾਬਤ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲਿਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ‘ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ’ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਵਲ ‘ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ’ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ‘ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ’ ਦਾ ਗਲਪੀ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਗਲਪੀ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਗਲਪੀ ਵਿਧੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੇ ਉੱਤੇ ਬੋਲੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਨਛੱਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਲਿਤ, ਸਧਾਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਰਪੰਚਾਂ, ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਤਣਾਉ ਉਘਾੜਦੇ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸਭ ਵਾਪਰਦਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆ

ਰਾਜਸੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਖੱਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਜੋ ਸੱਚੇ ਦਿਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੱਲ ਵੀਂ ਬੜੀ ਸੰਜਮਤਾ ਨਾਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੜੀ ਹੋਂਦ ਆਈ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਹੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜੋ ਗਲਪੀ-ਬਿੰਬ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 1970 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਪੀਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਮੈਂਬਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾੜੇ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਫ਼ਰਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਾਤੀ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਭੇਦ ਭੁੱਲ ਕੇ ਮਾਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਸ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੌਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਅਮਰੀਕ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚਰਚਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸੇ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਅਗਾਊ ਵਾਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਨੌਜਵਾਨ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹਰਨੇਕ, ਅਮਰੀਕ, ਚਰਨਾਂ, ਕਰਮਚੰਦ, ਦੇਸਰਾਜ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਮੋਣਾ ਆਦਿ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਘਟਨਾ ਖੇਤਰ 1970 ਈ. ਤੋਂ 1988 ਈ. ਤੱਕ ਫੈਲਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਗਾਹਵਾਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਇਆਂ। 1984 ਈ. ਵਿਚ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਜੋਗਾ ਪੁਲਿਸ ਤਸ਼ੱਦ ਤੇ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮੋਹਨਾ ਕੋਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਥੇ ਟੈਕਸੀ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਕੈ ਕੇ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਅਮਰੀਕ ਖਾੜਕੂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹਲਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਨੇਕ ਭੱਠੇ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਾਇਕਲ ਦੇ ਪੁਰਜੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਰਾਹ ਦਾੜ੍ਹੀ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਸ਼ ਵਧਾ ਕੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੱਗ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੋਕਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਹੋਣ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਰੇਡ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਮੀਤਾ ਜੋਗੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੈ ਪਰ ਚਰਨਾ ਜੋਗੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਪਿਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੁੱਬਾ ਕੇਮਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਝਲਮਣ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਕਾਮਰੇਡ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਮੀਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗਾ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਦੇ ਦੀ ਜਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਾਮਰੇਡ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਗੁਰਮਾਂ ਨਾ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਅਤਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਮਾਸਟਰ ਅਮਰੀਕ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਪਲ ਹੀ ਮੀਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰਝ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੱਕ ਸੱਚ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟੈਕਸੀ ਚਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਹੱਕ ਸੱਚ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਬਲੁੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਗਾਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਤੇਵਰ ਬਦਲਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਣਤਾਈ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਘੜ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗਲਪ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਹੈ।

“ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ‘ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ ‘ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਰਤ-ਦਰ ਪਰਤ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਖੂਬੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਭਰਪੂਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।”⁵

ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰਤ-ਦਰ ਪਰਤ ਫੋਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਜ਼ਾਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਲ ਨਾਵਲ ਦੇ

ਵਿਚ ਪਰਤਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਨਿੱਠ ਕੇ ਕੰਮ ਮਰਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਘਾਟ ਵਜੋਂ ਇਕਹਿਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਗਲਪੀ ਪਸਾਰ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਹੁ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੌਕੇ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਜੀਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਾਵਲਲਿਟ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ ਨਾਵਲ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ ਨਾਵਲ ਸੰਘਣੀ ਕਥਾ ਬੁਣਤੀ ਸਾਰਥਕ ਵਿਸ਼ੇ ਗਲਪੀ ਜੁਗਤ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਜਾਮਨ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਫੈਸਲ ਵਜੋਂ ਚਿੱਤਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਹੇਠ ਹਰ ਭੱਖਵੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਰ ਮੀਤ ਤੇ ਗਿੱਲ ਇਸ ਪੱਖੇ ਮੀਰੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਤੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਅਲੋਚਕ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਰੱਦ ਕਰਨੇ ਪਏ ਜਾਂ ਫਿਰ ਚਲੰਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤੱਟ ਫੱਟ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਮਹਿਜ਼ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰ ਸਕਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਾਵਲ ਅਜਿਹੇ ਗਾਲਪਨਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਠੋਰ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਭਾਵੀ ਨਕਸ਼ੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਚੋਥਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ' 1991 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੁਲ ਗਿਆਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ 'ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਮਰਨਾ' 'ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਟਾਹਣੀ' 'ਉਹ ਚਿਹਰੇ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ 'ਬੇਘਰੇ' 'ਥੱਲ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਪੈਰ' 'ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਜਮੀਨ' ਅਤੇ ਹਾਰ ਜਿੱਤ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਬੇਘਰੇ: ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਮੁਕੰਦੇ ਦੇ ਢਿੱਡ ਤਿੱਖਾ ਮਰੋੜਾ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਤ੍ਰੇਲੀ ਆ ਗਈ। ਦਰਦ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਅੰਦਰ 'ਕੱਠਾ' ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪਿਆ ਪਿਆ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚਲਾ ਸਾਹ-ਸੱਤ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਜੇਰਾ ਕਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਆਪਣੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੁਕੰਦੇ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਧੁਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਘਰ ਚ ਕੋਈ ਫਾਲਤੂ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਦਿਨ ਭਰ ਉਹ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਉਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਉ ਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੰਮੇ ਪਿਆ ਮੁਕੰਦੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ ਪਰ ਉਸਦੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਘਰੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਰਾਤ ਅਸਮਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਦਲ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਆਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਮੁਕੰਦੇ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਜਗਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕਦਮ ਹੀ ਘਬਰਾਕੇ ਉੱਠ ਬੈਠਾ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੁਕੰਦੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡੀ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਭਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤਲੀਂ ‘ਤੇ ਰੱਖੀ ਫਿਰਦੇ ਆਂ। ਥੋਨੂੰ ਐਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ? ਨਾਲੇ ਥੋਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਰਾਤ ਬਰਾਤੇ ਇੱਧਰ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਆ। ਕਿਸੇ ਔਖੀ ਘੜੀ ਆਉਣ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਈ ਬੰਦ ਪਿਆ ਮਿਲੇ ਫੇਰ ਤਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਪੂਰੀਆਂ, ਸਰਪੰਚ ਕੋਲੋਂ ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਲਿਆ ਫੜਾ ਉਚੇ ਚਾਬੀਆਂ। ਨਾਲੇ ਕੰਨ ਖੋਲ ਕੇ ਸੁਣ ਲੈ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਚਾਬੀ ਇਸੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੂ”, ਅੱਗੇ ਖੜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਮੁਕੰਦੇ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।⁶

ਪੁਲਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੜਾ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਿਆਂ ਖੜ੍ਹਾ ਮੁਕੰਦਾ ਇਕਟੱਕ ਉੱਧਰ ਨੂੰ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਉਸਦਾ ਅੰਦਰ ਖੁੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਗਰਦਣੋਂ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੁੱਟਿਆ। ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਡਿੱਗਿਆ ਪਿਆ ਦੇਖ ਮੁਕੰਦੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਠੁੱਡੇ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬੱਟਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੌਂਦਲ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਗੋਂਦ ਵਾਂਗ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਰੁੜੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਲ ਟਾਹਲੀ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਖੜ੍ਹੇ ਮੁਕੰਦੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਗੋਂਦ ਵਾਂਗ ਰੁੜੀਆਂ ਫਿਰਦਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹੀ ਸੁਪਨਾ ਲੱਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਕਾਫੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤਿਆਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥ-ਪੱਥ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਹ ਸੁੰਨ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਪਲ ਰੋਣ ਹਾਕਾ ਹੋ ਖੜ੍ਹੇ ਮੁਕੰਦੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ-ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭੱਜਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਹੁਣ ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਟਾਹਲੀ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਰਣਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਗੁਆਚ ਗਏ ਘਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਕਸਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬਸ ਇਕ ਲਕਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾ ਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਤੇ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ

ਕੋਈ ਲੈਣਾਂ ਦੇਣਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਭੱਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਲਕਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਬੇਘਰੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਣ।”⁷

ਅੱਜ ਗੀਤਾ ਦਫ਼ਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਉਹ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਉਹ ਮਨੀਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਉਸ ਦਾ ਸੋਲਵਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ। ਦਿਨ ਭਰ ਉਹ ਇਕ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਕਮਰੇ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਆਉਂਦੀ, ਮਨੀਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਕਦੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਦੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਪੜਨ ਲਈ ਝਿੜਕ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟੀ ਪਈ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੜਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਦਮੇ ਨੇ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੀ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਦੇਹ ਨੂੰ ਲੱਕੜਾਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਣ ਸਮੇਂ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਰੋ ਰਹੀ ਗੀਤਾ ਦਾ ਮਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਵੇ।

“ਅੱਛਾ ਗੀਤਾ ਜੀ, ਮੈ ਚਲਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਤੁਸੀ ਆਏਂ ਢੇਰੀ ਢਾਹ ਕੇ ਨਾ ਬੈਠੋ। ਜ਼ਰਾ ਮਨ ਕਰੜਾ ਕਰੋ।”

ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੀਸ਼ ਅਲੱਗ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੌਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਗੀਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗੀਤਾ ਇਕ ਵੀ ਪਲ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਬਾਹਰ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਗੀਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਕਦੇ ਵੀ ਰਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਗੀਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਚਮਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਮਨੀਸ਼ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੁਰੜਾ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਰਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਨੀਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੇਡਦਾ ਉਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਮਨੀਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਗੀਤਾ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।

ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮਨੀਸ਼ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਚਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਰਵੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਪਰ ਸਿਰ ਰੱਖੀ ਖੜ੍ਹੀ ਗੀਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਗੀਤਾ ਦੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਰਵੀ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦਾ ਹਾਸਾ। ਉਸ ਪਲ ਉਹ ਇੰਨਾਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉਠਦਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਮਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਥੋਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਭੱਜ ਜਾਵੇ।

“ਮਨੀਸ਼, ਤੈਨੂੰ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ”। ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ ਗੀਤਾ ਉੱਪਰਲੀ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਫਿਸ ਹੀ ਪਈ, ਜਿੱਥੇ ਤੀਸਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮਨੀਸ਼ ਨੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ।⁸

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਤਰ ਨੇ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਲਈ ਉਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ

ਕੋਈ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਛੱਤਰ ਪਿਛੋਕੜ ਪੇਂਡੂ ਜਵਿਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪੇਂਡੂ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਰਚਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਦੋ ਨਾਵਲ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿੰਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ ਦਵੰਦ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੰਢਾਂ ਖੁਲਣ ਦੀ ਰਚਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ 'ਫੁੱਲ ਦੀ ਮੋਤ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਮਾਮੀ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਇਕ ਅਕੈਸੀਡੈਂਟ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਾਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮਾ ਮਾਮੀ ਉਸ ਦਾ ਅਥਾਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਧੀ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਇਸ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਫਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਦੇਣ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ (ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਲੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਖੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਾਣਾ ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜੇ ਆਮ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਾਤ- ਪਾਤ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਹੁ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਉਹ ਕਰਜੇ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾਅਵੇ ਕਰੀ ਜਾਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਹਿਲਾਂ

ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨਸ਼ਟੀ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੰਢੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦੁੱਖੀ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚਕੇ ਹੋਰ ਧੰਦੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਅਸਮਾਨੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਧਨਾਢ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧੜਾ ਧੜ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੱਸਤੇ ਭਾਅ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖਰੀਦਕੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਫਾਰਮ ਬਣਾ ਲਏ ਹਨ। ਮੈਂਬਰਾਂ, ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸੱਸਤੇ ਭਾਅ ਖਰੀਦਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਅਪਣਾ ਲਏ ਹਨ।

ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਾਤਰ ਜਲੌਰਾ ਜਿਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਰੀਕੇ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਬੈਠੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤਰਦੀਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਫਸਲ ਵੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਝੋਨਾ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਮਦਦ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਸੌਕੇ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦੋਸਤ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਤੂੰ ਟਰੈਕਟਰ ਵੇਚ ਦੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾ ਲੈਅ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਕੋਈ ਨਾ ਜਲੌਰੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਜਾ ਪੈਸੇ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਪਰ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਰ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤੁਹਾਡੀ ਲਈ ਹੋਵਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਛਿਮਾਰੀ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਆਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਘਰ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਲੌਰੇ ਨੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਸਲੀਂ ਵਿਤਕਰਾ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਲਿਤ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਤਰ ਅਵਤਾਰ ਉਹ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਉਚ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚੂੜੇ ਚਮਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬਦ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਗਏ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ

ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨੱਛਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਹਾਰ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬੜੇ ਖੂਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਅੱਜ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਜਾਤ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ।”⁹

“ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਜ਼ਹਬੀਆਂ ਦਾ ਏ ਪਰ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਏ।”¹⁰

ਨੱਛਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ’ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਧੀਆਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰਨ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨੰਬਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਆਂ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਧੱਕੇ ਖਾਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਵਿਹਲੇ ਤੇ ਨਿਕੰਮੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗਲਤ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਬੱਚੇ ਤੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਪਨੇ ਤੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੱਛਤਰ ਨੇ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਤਰ ਹਰਜੀਤ ਸੁਖਵੰਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦਾਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੁਖਵੰਤ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਵੰਤ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰਜੀਤ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦਾਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਲਾਲਚੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਖੁਸ਼ ਰਹੇ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਜਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਉਹ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਲਾਲਚੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਾਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾਜ ਦਿੰਦੇ

ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਾਜ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਕਿ ਕੁੜੀ ਕਿੰਨੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਕਿੰਨਾ ਦਾਜ ਦਾਣਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਉਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾਜ ਦੇ ਲੋਭੀਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਫਿਰ ਵੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਖਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਖੁਦ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਲੰਕ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕੋੜ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਏ ਦਿਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਜ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਹਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਸਤਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਦਾਜ ਵਰਗੀ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਾਰਨਾ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਦਾ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਕਿ ਉਹ ਦਾਜ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁੜੀਆਂ ਉਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਘੱਟ ਸਕਣ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹਰਜੀਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ' ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਦੋ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਅਵਤਾਰ ਤੇ ਸੀਮਾ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਇਕ ਨਹੀਂ ਦੋਵੇਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਜਾਤ ਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਣਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਬੱਚੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਖ਼ਤੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਦੇਵੇ। ਦੂਸਰਾ ਜਾਤ ਪਾਤ ਭਾਵ ਦਲਿਤ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਅੱਜ ਵੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆਂ। ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤੇ ਗੱਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਫ਼

ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸੀ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦਾ ਅਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਜਾਰ ਵਿਲੱਖਣ ਯੁੱਗ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਛੱਤਰ ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ ਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਵੀ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਅਜੀਤ, ਟ੍ਰਿਬੂਨ ਐਤਵਾਰ, 2001
2. ਉਹੀ
3. ਨਛੱਤਰ , ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ, ਪੰਨਾ-7
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-8
5. ਜਗ ਬਾਣੀ, ਵੀਰਵਾਰ, 2006
6. ਅਜੀਤ, ਟ੍ਰਿਬੂਨ ਐਤਵਾਰ, 2001
7. ਨਛੱਤਰ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ, ਪੰਨਾ-51
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-9
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-38
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-14

ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰਾ

ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦੇ ਥੀਮਗਤ ਪਾਸਾਰ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰਾ

ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦੇ ਥੀਮਗਤ ਪਾਸਾਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਇਕ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਨਾਂ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਪੇਂਡੂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਾਨਵ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸੁਭਾਓ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਹੋਈ, 'ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ ? ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਵੇਂ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦਿਆਂ ਨੇ ਫੈਸ਼ਨ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਸਹਿਜ ਕਥਾ ਦਾ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਦਲਿਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਈ

ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸਰੰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਯੁੱਗ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨਵੀਂ ਸੌਚ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ 'ਜਾਤਪਾਤ' ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਹੱਕ ਮਿਲੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਕਿਸਾਨੀ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਈ। ਕਿਸਾਨ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਘਟਦਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਉੱਠਦਾ ਪੱਧਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਟਕਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਉਚਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਭਰਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਤੇ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਤੇ 'ਉੱਚੀ' ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਬਦਲ ਰਹੀ 'ਜਾਤ ਪਾਤ' ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦਲਿਤ ਦੇ ਸਕੰਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾਵੀਆਂ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੁਣ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਸਲੇ ਅਗਰਭੂਮੀ ਆ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਕਿ 'ਦਲਿਤ' ਤੇ 'ਨਾਰੀਵਾਦ' ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਮਸਲਿਆਂ ਵੱਲ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਅਕਾਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਨ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਨਿਸਚਿਤ ਕਾਰਜ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਈਏ। ਇੱਥੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਸੀਂ 'ਦਲਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਪਾਸਾਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਸਮਝ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕਰਾਂਗੇ।

“ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਲਿਤ ਮਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 'ਦਲਿਤ' ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਕੰਲਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਕੰਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਮ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦੱਬਿਆ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂ ਲਿਤਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ।”¹

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਨਾਤਨੀ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਦਰ ਜਾਂ ਅਛੂਤ ਆਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸਦੰਭ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਖਾਉਤੀ ਸਵਰਣ-ਜਾਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਵਿਤਕਰੇ, ਸੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਮਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਫ਼ਰਸ਼ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੂੰਘੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਫ਼ਰਸ਼ ਅਰਥ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਆਕਰੋਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਆਯਾਮ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਪਸਾਰਾ ਨੂੰ ਡਾ. ਜੇਮਜ਼ ਮੈਸੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ 'ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ' ਵਿਚ ਇਉਂ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। "ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"²

"ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਜੋ ਅਰਥ 'ਦਲਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਤੋਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ 'ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ' ਜਾਂ ਕੁਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਖਾਸ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਾਂ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਥ ਹਨ 'ਹੀਣੀ ਜਾਤਿ ਵਾਲਾ' ਜਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਦਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"³

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰਕ ਮਹਾਤਮਾ ਫੂਲਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਦਲਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੱਛਮੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਦਲਿਤ' ਨਾਂ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਭਲਕਾਸ਼ਟ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਦਲਿਤ' ਨਾਂ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ 1970 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰਾਂ 'ਦਲਿਤ ਪੱਥਰ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਮੈਬਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭਲਕਾਸ਼ਟ ਵਰਗੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ। ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਬੋਧੀਆਂ, ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਮਰਾਠੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਬਦਲਾਉ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ

ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਰਮੇ ਸ਼ਰ, ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ, ਰੂਹ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵੰਡ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ।

‘ਦਲਿਤ’ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਚਲੇ ਜਾਂ ਚੁੱਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਦਲਿਤ’ ਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਛੇਕਿਆ (ਬਾਹਰ) ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅੱਜ ‘ਦਲਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆਂ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਾਸ, ਦਾਸੂ, ਅਵਰਨ, ਪੰਚਮ, ਮਲੇਛ, ਚੰਡਾਲ, ਅਛੂਤ, ਸ਼ਡੂਕਲਾਸਟ, ਹਰੀਜਨ, ਆਦਿ। ਖੇਤਰੀ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਚੂੜਾ’ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ‘ਭੰਗੀ’ ਜਾਂ ‘ਲਾਲ ਬੇਗੀ’ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ‘ਮਾਹਰ’ ਤੇਲਗੂ ਵਿਚ ‘ਮਾਲਾ’ ਤਾਮਿਲ ਵਿਚ ‘ਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਲਿਆਲਮ ਵਿਚ ‘ਪੂਲਾਂਅ’। ਡਾ. ਜੇਮਜ਼ ਮੈਸੀ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥ ਪਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਿਛੋਕੜ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ- ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਏ ਡਾ. ਜੇਮਜ਼ ਮੈਸੀ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਮਹਾਭਾਰਤ’ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 600 ਬੀ.ਸੀ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਏ. ਡੀ. 500 ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਸਮਵੁਕ ਨੂੰ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣੇ ਪਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਤੱਪਸਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਹੋਕ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜਵਾਨ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੀ ਬਲੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਰਜਨ, ਜੋ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਸੀ, ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਮਨੂੰ-ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਏ. ਡੀ. ਇਕ ਤੋਂ ਏ. ਡੀ. 700 ਤੱਕ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨੇ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਲਿਤ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ ਥਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ। ਮੰਨੂ- ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਪਦ (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ) ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਅ-ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁴

ਚੰਡਾਲਾਂ (ਦਲਿਤਾਂ) ਦੇ ਘਰ (ਠੱਠੀ) ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਕੇਵਲ ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਗਧੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਲੋਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨ ਟੁੱਟੇ-ਭੁੱਜੇ ਅਤੇ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਾਉਂਦੇ ਫਿਰਨ।

700 ਈਸਵੀਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਅਲ-ਬਰੂਨੀ ਜੋ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਭਾਰਤ’ ਲਗਭਗ 1030 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ‘ਦਲਿਤ’ (ਭੂਮਾਂ ਤੇ ਚੰਡਾਲਾਂ) ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ 1947 ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜੌਨ ਵਿਲਿਅਮ ਕੇ. ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤ ਪਤਾ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੁਧਰ ਨਾ ਸਕੀ।

1947 ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਡਾ ਭਾਰਤ ਸੁੰਤਰਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸੁੰਤਰਤਰਤਾ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀ। 1947 ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਲਿਤ- ਵਰਗ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਾਰਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 1950 ਵਾਲਾ (ਵੀ ਓ. 19) ਰਾਸ਼ਟਰਪ੍ਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਆਰਡਰ ਨੂੰ ਲਓ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਡੂਕਕਾਸਟ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਸਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੇ ਦਲਿਤ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਿੱਛੜਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਧਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਰਖਿਅਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ (ਧਰਮ) ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਦਾ ਦਲਿਤ-ਵਰਗ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਗ ਹੈ ਪਰ 1950 ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਡਰਜ਼ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਕੁਚਲੇ ਹੋਏ ਦਲਿਤ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ 1950 ਦਾ ਆਰਡਰਜ਼ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੇ 1950 ਦੇ ਆਰਡਰਜ਼ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ‘ਹਿੰਦੂ’ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਭੈਣਾ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਜੋ ਦਲਿਤ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਕ ਸਘੰਰਸ਼ ਕੀਤਾ

ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1956 ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ 1950 ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਆਰਡਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1990 ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ, ਅੱਜ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅੱਡ ਰੱਖ ਕੇ ਦਲਿਤ-ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਖੋਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਹਰ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਦਲਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜਾ ਕਠੋਰ ਚਿੱਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਡਾ. ਜੇਮਜ਼ ਮੈਸੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ (ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿੱਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਦਲਿਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰਨ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਡਾ. ਮੈਸੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਗਾਹਵਾਧੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੱਤਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸੱਮਸਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਰੱਜ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”⁵

ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨ ਹੋਣਾ ਆਪਣੇ ਹੋਕਾ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਸਫ਼ਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ‘ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ’ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉੱਠਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਹੈ”⁶

ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸਫੋਟ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਕਲਮ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਸੀ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸਫੋਟ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਇਸ ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮਹਾਤਮਾ ਜੋਤਿਬਾ ਫੂਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਤੀਗਤ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਨਿਣਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਫ਼ਰਸ਼ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ

ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸਵਰ ਹੀ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਬਾਨਖੇਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲਿਤਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਲਿਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿਤ ਵੀਂ ਇਸ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲਿਤ ਬਾਰੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ ਪਰ ਦਲਿਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਬੱਝਾਂ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਲਿਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਤਾਰਾ ਚੰਦਰ ਖਾਂਡੇਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲਿਤ-ਸਾਹਿਤ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਲੋਕ ਪੀੜਤ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਅਸਾਵੇਪਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਾਦ ਕਾਰਨ, ਸਭ ਦਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਤੁਅਲਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਲਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਸੂਚਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੀੜਤ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਂ ਸੰਸਮਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੀੜਤ ਜਮਾਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਕੱਲਰਮਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਜਰੂਰ ਠੋਸ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਕਾ ਵਿਚ ਡਾ. ਕੱਲਰਮਾਜ਼ਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਇਉਂ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਸ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੇ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਹਲ-ਚਲ ਮਚ ਗਈ। 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ -

“ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਰੀਜ਼ਰਵ ਪਿੰਡ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਤਾਂ ਉਥੇ ਸਰਪੰਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਬਣਨਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਹੱਲ-ਚਲ ਮੱਚਿਆ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੱਟ ਹੀ ਸਰਪੰਚ ਬਣਦੇ ਆਏ ਸਨ। ਕਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਤੇ ਕਦੇ ਦੂਸਰੀ ਧੜੇ ਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ

ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ ਹੋਈ। ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਪੰਚੀ ਘਰ ਤਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬੀਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਪੈਂਤੀ ਰਾਮਦਾਸੀਆਂ ਦੇ, ਪੰਦਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦੇ, ਸੱਤ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ, ਪੰਜ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜੱਟਾਂ ਦੇ। ਜੱਟ ਵੀ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਧੜਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ।”⁷

ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਸਟਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਉਹ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾਅ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ -

“ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਤਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬੀਆਂ ਦੇ ਜਾਗਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਰਪੰਚ ਬਣਾਉਣਾ
ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਰਾਮਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੈਬੇ ਨੂੰ। ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਹੀ।”⁸

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲਿਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਚਰਚਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

“ਸਾਲਿਓ, ਜੇਹੜੇ ਕੱਲ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੀਰੀ ਸਾਂਝੀ ਰਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ
ਆਪਾ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਲਈ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ।”⁹

ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਾਗਰ ਵਰਗੇ ਦਲਿਤ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਜਲੌਰੇ ਤੇ ਰਤਨੇ ਵਰਗੇ ਹੀਣੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਦਲਿਤ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ‘ਜਾਤ-ਅਭਿਆਨ’ ‘ਜਾਤ ਹਊਮੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ -:

“ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਉਹ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰ ਜਾਗਰ ਵਲ ਜਾ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰਨਾ ਬੰਦੇ ਵੀ ਚੋਰੀ ਛਿਪੇ ਜਾਗਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਾਗਰ ਦੇ ਘਰ ਖਾਣ-
ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਲੁਕਾਅ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।”¹⁰

ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਜਾਤ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਐਸ਼ ਕੰਮਜੋਰੀ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਕੀ ਰੁਤਬਾ ਇਸ ਉਦਾਹਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ -

“ਫੇਰ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਕਰਤਾਰੇ ਦੀ ਮਦਦ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕੋਈ ਸੂਤ ਠੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਕੋਈ ਨਲੀਆਂ ਵੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਕੋਈ ਤਾਣਾ ਤਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੂਤ ਨੂੰ ਪਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਘਰੇ ਨਾਲੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚੰਗਾ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਰਦ ਮੈਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਵੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲ ਅਲੱਗ ਸਮਝ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜੁੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ‘ਅੱਲ’ ਬਣ ਗਿਆ।”¹¹

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆ ਦਾ ਧੜਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਇਹਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਣ ਜਾਣ। ਇਹਨਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਫਿਰ ਵੀ ਈਰਖਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹਨਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬਦਲ ਰਹੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ-ਕੱਲ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਅਮੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ -

“ਅਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਾਡੀਆਂ ਖੁਰਨੀਆਂ ਹੁਝਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਦੇਖ ਲੈ ਸਾਲੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਟੱਪ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਈ ਬੋਚਦੇ ਨੇ।”¹²

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਅਵਤਾਰ ਜਿਸ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਸੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕੁਝ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ -

“ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਏ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਗਈ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਕੋਹੜ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਏ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਅਗਾਂਹ ਵਾਧੂ ਧੜੇ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਪਰ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦੀ ਨਹੀਂ

ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਰਟੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਖਾਤਰ। ਚਲਦੀ ਤਾਂ ਉਪਰਲਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਇਕ ਮੋਹਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹³

ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਨੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦਾ ਮਾਣ ਝੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਿਕ -

“ਐਵੇ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਈ ਕਈ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਹਾਲਤ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗਈ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੀਮਾ ਦੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਓ। ਉਹ ਉਮਰ ਭਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਚਪੜਾਸੀ ਗਿਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਦੇ ਉਸਨੇ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਗਵਾ ਲਈ ਤੇ ਕਦੇ ਸਾਗ ਕਦੇ ਗੰਨੇ ਤੇ ਕਦੇ ਗੰਨ ਤੇ ਕਦੇ ਕਣਕ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਿੱਲਾ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਧੋਣ ਵਿਚ ਗੱਡਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੀਲੇ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸੀਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਆਖੇ ਉਸ ਤੇ ਭੋਰਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।”¹⁴

ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਵਲੋਂ ਬਣਾਈ ਰਾਖਵੇਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਖਵੇਕਰਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਹੇਠਾ ਲਿਖੇ ਵਰਗੀਕਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ -

“ਤਾਰੀ ਤੈਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਫਿਕਰ ਆ ਨੋਕਰੀ ਦਾ। ਥੋਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੋਊ। ਬੀ. ਐੱਡ. ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੋਟੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੋਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਣੀ। ਏਹ ਤਾਂ ਮਾਤ੍ਰੁਤ ਸਾਥੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਨੋਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਓਵਰਏਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।”¹⁵

ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਸਾਥੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਚੋਭਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਤਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਨੋਕਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੀ ਇਵੇਂ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦਾ ਦੋਸਤ ਇਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਰੀਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰ ਉਸ ਸੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ -

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਈ ਕੋਟੇ ਐਲਾਨ ਕਰਤੇ। ਕੀ ਤਰਖਾਣ, ਕੀ ਛੀਂਬੇ ਅਤੇ ਕੀ ਨਾਈ ਤੇ ਕੀ ਝਿਉਰ। ਬੱਸ ਇਕ ਜੱਟ ਕੋਮ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿਮਟੇ ਨਾਲ ਚੱਕ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਨਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਖ ਨੂੰ ਖਵਾਉਂਦਾ ਵੀ ਜੱਟ ਆ।”¹⁶

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਹਨਾ ਨੂੰ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

“ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਚ ਫੀਸਾਂ ਥੋਡੀਆਂ ਮਾਫ਼ ਨੇ, ਵਜੀਫੇ ਥੋਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਨੇ, ਪ੍ਰੋ. ਕਾਲਜਾਂ ਚ ਸੀਟਾਂ ਥੋਡੇ ਲਈ ਰੀਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਨੇ। ਹੋਰ ਥੋਨੂੰ ਛੁਣਛੁਣਾ ਚਾਹੀਦਾ

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੱਟ ਸਮਾਜ/ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦਾ ਰਾਖਵਾਕਰਨ ਬਾਰੇ ਨਜ਼ਰਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਪਿਛੇ ਛੁੱਪੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਇਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ -

“ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਮਜ਼ਬੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਦੱਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੀ. ਏ. ਤੱਕ ਫਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਈ. ਏ. ਐੱਸ. ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਉਹ ਦੋ ਵਾਰ ਰਿਟਨ ਪੇਪਰ ਕਲੀਅਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਝਾੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮੈਡੀਕਲ ਵਿਚ ਅਣਫਿੱਟ ਕਰਤਾ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਲੱਖ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਇੰਨੇ ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੇ। ਅੰਤ ਹਾਰ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਕਲਰਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ।”¹⁸

ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਅਵਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਲਾਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਅਵਤਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ -

“ਨਾਲੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ? ਬੜੀ ਮੁਸਕਿਲ ਨਾਲ ਸੱਤਵੀਂ ਅੱਠਵੀਂ ਤੱਕ ਅਪੜ ਜਾਣਗੇ। ਮੁੜ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕਬੀਲਦਾਰੀਆਂ ‘ਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਦੋ ਚਾਰ ਦੱਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਜਾਣ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਈ ਦੇਖ ਲਾ। ਦੱਸ ਪੰਦਰਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਈ ਏਥੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਹਾਂ। ਰੀਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਸਾਲੀ ਨੂੰ ਕੀ ਚੱਟੀਏ। ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਹੈ ਜੀ ਨਹੀਂ।”¹⁹

ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਇਸ ਕਰੜੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਸਫਲ ਗਾਥਾ ਵੀ ਇਕ ਮੁਖ ਤੰਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇ ਕਰਕੇ ਅਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੋਲ ਉਹ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਆਪ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਤੇ ਸੀਮਾ ਇਸ ਸੋਚ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਸਹਿਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਕਤ ਪਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਇਹ ਉਦਾਹਰਨ ਕਿੰਨੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹੈ-

“ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੀਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਜਾਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਸੀਮਾ ਬਾਰੇ ਦੇਖੇ ਮੋਹਣ ਲਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਚਕਨਾ ਚੂਰ ਹੋ ਗਏ।”²⁰

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੌਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀਮਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ-

“ਬਾਪੂ ਜੀ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੋਚ ਏ। ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਚ ਈ ਨੇ। ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁਛਦਾ। ਨਾਲੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਨਿੰਦੀ ਜਾਨੇ ਓ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲੇ ਚੰਗੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਜੇ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਥੋਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇਖ ਕੇ ਤਹਾਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗੇਗਾ, ਜਿਵੇ ਉਹ ਨਹੀ ਸਗੋਂ ਆਪਾਂ ਚੂੜੇ ਚਮਾਰ ਹੋਈਏ,”²¹

ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਡਰੇ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ -

“ਕੀ ਨਹੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ? ਸੋਹਣਾ ਸਨੱਖਾ ਸਾਂ ਮੈਂ। ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਚੰਗਾ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਛੋਟਾਪਣ ਹੀ ਲੈ ਬੈਠਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਸੀ”²²

ਜਦੋਂ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋ. ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਤੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਨਹੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਸੀ -

“ ਏਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ”²³

ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਸੀ । ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੀ -

“ਡੈਡੀ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਨਹੀ ਰਹੇ। ਸੰਦੀਪ ਦੇ ਇਹ ਆਖੇ ਬੋਲ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨੀ ਪਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਰਹੇ ?”²⁴

ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬਾਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੋਹਣ ਲਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰ ਦੀ ਰੌਣਕ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀਅ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਖਾਲੀ ਖਾਲੀ ਵਿਹੜੇ ਨੂੰ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੀਮਾ ਤੇ

ਅਵਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਚੁਪ ਬੈਠੇ ਵੀ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।”²⁵

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਕਰੜੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਤ ਦਾ ਮਾਣ ਤੇ ਹਊਮੇ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਭਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਹ ਜਾਤ ਪਾਤ ਕਿੱਲੀ ਤੇ ਟੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰੇ ਜੱਟ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੀਰੀ ਕਰਮੇ ਦੀ ਭਾਬੀ ਚਰਨੋ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ। ਕਰਮੇ ਸੀਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਣ ਬਲਬੀਰੋ ਨਾਲ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਜੱਟ ਤੇ ਤਰਖਾਣਾ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹਰਜੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, ਤੇ ਜਲੋਰੇ ਦੀ ਭਿੰਤੀ ਦੇ ਭਾਈਏ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬੜੇ ਸਚੁੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ -

“ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾਨੀ ਆਂ। ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪਈ ਹੋਈ ਆ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੋਚਦਾ ਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਭਈਏ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜੂੰ ਜਿਹੜਾ ਛੱਤ ਤੇ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ।”²⁶

ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ-

“ਭਈਆਂ ਸਾਲਿਆਂ ਚ ਐਨੀ ਸੱਤਿਆ ਕਿੱਥੇ ਬਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੂੰਹ ਧੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲੈਣ, ਏਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜੱਟਾਂ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਈ ਨਸ਼ੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੇ ਖਾ ਲੇ ਜੇਹੜੀਆਂ ਬਹੂਆਂ ਸੀਰੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਪੈਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ-
-ਆਂ ਨੇ।”²⁷

“ਵਿਹੜੇ ਆਲਿਆ ਦੀ ਬਹੂ ਚਰਨੋਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮਸਾਲੇ ਲਾ ਲਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਰੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਰਚਾ ਲਗਦੀਆਂ ਨੇ।”²⁸

ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੇ ਕਿਸੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਘੁਲਿਆ, ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਮੈਂ ਉੱਡਦੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਸੀ ਬਈ ਗਿੱਲਾਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਭਈਏ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ”²⁹

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ-

“ਜਲੌਰਾ ਸਿਆਂ ਏਹੇ ਤੇਰੇ ਕੱਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਨੂੰ। ਪਿੰਡਾ ਚ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲੋ

ਘਰ ਘਰ ਈ ਈਹੋ ਕਹਾਣੀ ਚਲਦੀ ਆ।”³⁰

ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਲਈ ਉੱਚਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਦਾਜ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਗੱਡੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਸੁਖਵੰਤ ਤੇ ਹਰਜੀਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਸਮਝ ਨੂੰ ਐਦੀ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ

ਪੈਣ ਲਗ ਪੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਪਰਲਿਆਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਬਾਰੇ

ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ।”³¹

ਹਰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਬੱਝੀ ਮਰਿਆਦਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ’ ਨਾਵਲ ਬਦਲਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਕੱਟੜਾ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਤੇ ਨਿਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਘਟਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਦਰਦ ਤੇ ਅੰਹ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਉਥਾਨ ਨਾਲ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ‘ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ’ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੀ। ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੱਟੜ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ’ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੀੜੀ-ਪਾੜਾ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ, ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ, ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਖੋਜ ਪ੍ਰਤਿਕਾ, ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪੰਨਾ-28
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-10
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-19
6. ਨਛੱਤਰ, 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ', ਪੰਨਾ-27
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-26
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-27
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-28
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-14
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-19
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-20
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-90
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-34
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-33
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-35
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-35
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-81
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-81
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-82

21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-88
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-139
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-85
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-55
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-117
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-66
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-55
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-95
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-68
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-72
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-88

ਅਧਿਆਇ - ਚੌਥਾ

ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਲਾਗਤ ਪਸਾਰ

ਅਧਿਆਇ - ਚੌਥਾ

ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਲਾਗਤ ਪਸਾਰ

ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਿਛੋਕੜ ਪੇਂਡੂ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਦੋ ਨਾਵਲ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ ਦਵੰਦ ਦੀ ਥਾਵੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੰਢਾਂ ਖੁਲਣ ਵੱਲ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਯਥਾਰਥ ਤਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਨਛੱਤਰ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਗਲਪੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਉੱਚ ਮਿਆਰ ਹੈ ਉਥੇ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਸਤੂਗਤ ਤੇ ਦੂਜਾ ਰੂਪਗਤ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਆਇਆ ਹੈ। ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਪਲਾਟ-: ਹਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇਮਜ਼ ਜਾਇਸ, ਐਲਨ ਰੋਬ ਗ੍ਰੀਏ ਅਤੇ ਸੈਮੂਅਲ ਬੈਕੇਟ ਵਰਗੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਅਨਿਰਵਾਰਯ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ

“ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਈ. ਐਮ. ਫਾਰਸਟਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। “yes-oh dear yes-thw novel tells a story.” (Aspects of the Novel) ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਟੱਲ ਤੇ ਅਵੱਸਭਾਵੀ (inevitable) ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਪਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।”¹

ਜਿੱਥੇ ਕਥਾ (story) ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਕਥਾਨਕ (plot) ਵਿਚ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।

“ਈ. ਐਮ. ਫਾਰਸਟਰ ਨੇ (E.M. Forster) ਕਥਾ ਤੇ

ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸੱਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “we have defined a story as a narrative of the events arranged in time- sequence. A plot is also a narrative of events falling on causality.” (Aspects of the novel) ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਰਾਜਾ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਵੀ ਮਰ ਗਈ, ਇਹ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰਾਜਾ ਮਰ ਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਵੀ ਮਰ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਥਾਨਕ (plot) ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਦੀ ਤਬਦੀਲ ਵਿਚ ਬੰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਥਾਨਕ (plot) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”²

ਪਲਾਟ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਆਲੋਚਕ ਗੋਂਦ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਲਾਟ ਦੀ ਗਲਪ ਸਰੰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਲਾਟ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਦੀ ਕੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਨ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਲਪ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪਾਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਗਲਪ ਤੱਤ ਇਕ ਨਿਆਇ-ਯੁਕਤ ਸਰੰਠਨ ਅਥਵਾ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਬੁਣਤਰ (Structure and TeXture) ਵਿਚ ਬੁੱਝ ਕੇ ਗਲਪ ਦੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਲਾਟ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ (Tragedy) ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਥਾਨਕੀ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਸ਼ਕਲੋਵਸਕੀ ਤੇ ਤੋਮਾਸ਼ੇਵਸਕੀ ਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਲਾਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਛੇੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਗਲਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਚਿਹਨਾਂ- ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਕਥਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਕ ਸੇਧ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਥਾਨਕ ਅਥਵਾ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਦਹਰਾਓ, ਫੈਲਾਓ, ਲਕਾਓ, ਨਾਵਲੀ ਮੋੜ, ਰੁਕਾਵਟ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਚਾਤ ਆਦਿ ਕਈ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅਨੋਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ‘ਤੋਮਾਸ਼ੇਵਸਕੀ’ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ (unity) ਦਾ ਆਧਾਰ ਗਲਪੀ ਥੀਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਥੀਮ ਜਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਗਪਲ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਪਸਰਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਲਪੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਲ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪਲਾਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ

ਪਲਾਟ ਹੀ ਗਲਪੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਨੂੰ ਥੀਮ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਥੀਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਥੀਮ (ਅਲਪਕਾਲੀ ਥੀਮ) ਅਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਥੀਮ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਥੀਮ ਵਧੇਰੇ ਭਾਵੁਕ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਲਾਟ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ “ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ‘ਹਡਸਨ’ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਉੱਤਮ ਪਲਾਟ ਅਥਵਾ ਗੋਂਦ ਨਿਰੰਸਦੇਹ ਸਹੁਜਾਤਮਕ- ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਸ਼ਰਤਿ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “... a good plot well worked out – undoubtedly give aesthetic pleasure and rightly admire the technical skill to which they testify while no consideration of their excellence in other respects should tempt use to pollute the total want to Structural unity and coherence in such works...” (An Introduction to the Study of Literature, P.14) ਰੂਪਵਾਦੀ ਹੋਣ ਸਰੰਚਨਾਵਾਦੀ ਹੁਣ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਲੋਚਕ ਹੋਣ, ਗਲਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਫਲ ਪਲਾਟ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਂਝ ਪਲਾਟ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਜਗਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।”³

ਪਲਾਟ ਗੂੰਦ ਵਾਂਗ, ਨਾਵਲ ਦੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸੂਈ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰ੍ਹੇ ਕੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਜਿਹਾ ਹਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੈਪਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪਲਾਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। “ ਸਹੀ ਗੋਂਦਕਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਘਟਨਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿੱਥਣਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੱਕ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਵਾਉਣਾ ਲਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ, ਕਰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਲਟਕਾਉ ਭਰਪੂਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਉੱਚਾ ਤੋੜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਾਵਲ ਦੀ ਚਾਲ ਬੰਨਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਅੱਧ ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ, ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉੱਦਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਲਾਟ ਦੀ ਕਲਾ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀ ਜਿੰਦਜਾਨ ਹੈ। ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਾਨਿਅਤ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ (ਖਾਕੇ) ਵਿਚ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਉਤਾਰ ਚੜਾਉ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਸੇ ਤੱਥਾਂ ਸਾ ਉਦਾਘਟਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਜਮ ਦੀ ਸਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪਲਾਟ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਹੀ ਆਕਾਰ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੋੜਵੰਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਚਿਕਤਾ ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਪੱਖੋਂ ਰੋਚਿਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਤਸਕਤਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਲੁਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ- ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਲਕੋਦਿਆਂ ਵੀਂ ਕੁੱਝ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਕੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਸਿਆਣਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਤੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦਾ।

ਪਲਾਟ ਘੜਨ ਵੇਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਲਾਟ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ, ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਸੱਚਮੁੱਚਲੀ ਜਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗਣ।

ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਦਾ ਪਲਾਟ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਕਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਕੀਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਲੈਸ਼ ਬੈਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਫਲੈਸ਼ ਬੈਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਭੂਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ, ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਟਕਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਟਿਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਥਾ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਚੇਤਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।

ਇਹ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਯਥਾਰਥ ਤਾਂ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਗਲਪੀ ਵਿਧੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨਯੋਗ ਵਿਧੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ 'ਬਚਪਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਬਾਲ ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ, ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾ ਨਾਵਲ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਸਿਮਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ। ਵਾਇਲਨ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ, ਜ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤਿਕ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਸਾਹਵੇਂ ਦੀ 'ਸਪੇਸ' ਵਾਂਗ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਿੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪਾਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੈਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਹਾਨੂੰ 'ਕਾਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ 'ਸਪੇਸ' ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਹ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਵਧੇਰੇ 'ਸਪੇਸ' ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਭੋਇੰ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਦਗੀ ਕਾਮੁਕਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਦੇਣੇ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਦਾ। ਨਾਵਲ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦੀ 'ਸਪੇਸ' ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਅੰਦਰਲਾ ਫਲਾਅ ਵੀਂ ਇਕ ਵਿਧੀ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤਰ-: ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੱਤਵ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵੇਖੇ ਭਾਲੇ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ“

“ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਿਚਰਡ ਕੰਬਰਲੈਂਡ (Richard Cumberland) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਤਰ ਘੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ। (“ I do not aim to draw a perfect character, for after a pretty long acquaintance with mankind , I have never meet with any one example off the sorts.”)”⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਜਾਰਜ ਸੈਂਡ (George Sand) ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਲਾਬੇਅਰ (Flaubert) ਵੱਲ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ I want to see man as her really is. He is neither good nor bad.” (Correspondence 1892) ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਐਨਥਨੀ ਟਰਾਲੋਪ (Anothony Trollope) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ they must be with him as he lies down to sleep, and as he wakes from his dream. He must learn to hate them and love them.” (Autobiography, 1893)

ਪਲਾਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਲਪੀ ਸਰੰਚਨਾ ਅਥਵਾ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਗਲਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਗਲਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ‘ ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ’ ਅਤੇ ‘ਗੋਲ ਪਾਤਰ’। ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਸੰਜੀਵ ਅਤੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਾੜੇ ਵੀ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗਲਪੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਲਪੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਅਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ‘ਹਡਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ’ (Does the novelist succeed in making his men andwomen real to our imaginations ? Do they stand upright on the ground.”⁵

ਪਾਤਰ ਵੀਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ। ਜੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਤਾਰੇ ਧਰੁਵ ਤਾਰੇ ਦੇ ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਫੋਕਸ। ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਤੁਰਦੀ ਤੇ ਵੱਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਨਾਇਕ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੋਣ। ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਗੋਲ ਪਾਤਰ ।

ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ ਇਕੇ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਝਲਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਲੱਛਣ ਝੱਟ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਗੱਲ ਜਾਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਹੀ ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਗੋਲ ਪਾਤਰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਜਾਂ ਗੋਲ ਪਾਤਰ, ਗੋਲ ਵਸਤ, ਚੌਪਾਏਂ ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਇਮਾਰਤ ਵਾਂਗ ਇਕੇ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਮੱਤ ਬਣਾਈ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਰਾਏ ਜਾ ਕੇ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ, ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਉਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕਾ ਗੋਲ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਸਫਲ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਿਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਿਆਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਬੜੇ ਵਧੀਆਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ-

“ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਤਾਂ ਉਹ ਲੱਗਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਪੌਣੇ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਕੱਦ। ਗੋਰਾ ਤੇ ਨਿਛੋਹ ਰੰਗ। ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ ਨੀਲੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀਆਂ ਗੋਲ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਸਿੱਪ ਵਾਗੂੰ ਜੜੀਆਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ। ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੁਸਕਾਰਹਟ ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਤਾਂ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ ਸੰਗੀਤ ਵੱਜਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਲ ਖਾ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਤਾਂ ਪਿੱਠ ਉੱਪਰ ਝੂਲਦੀ ਗੁੱਤ ਕਿਸੇ ਸੱਪਣੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀ ਲੱਗਦੀ। ”⁶

ਲੇਖਕ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਬਾਖੂਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਕਮਾਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਵੇਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ -

“ਆਪਣੇ ਲਾਗੇ ਦੀ ਲੱਗਣ ਸਮੇਂ ਪਰਤਾਪੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਭਿੰਦੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਜਲੌਰੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜ ਪਰਤਾਪੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਿੰਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤਾਪੀ ਵੀ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਲੌਰਾ ਛੱਤ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵੇਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਦਾ ਗਰਕ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਰ ਫੜਕੇ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਜਲੌਰੇ ਦਾ ਕਾਲਜਾ ਠੰਡ ਕਾਰਨ ਫੱਟਲ ਫੱਟਕ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਲੇ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਤੱਕ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਠੜੀ ਜਿਹਾ ਬਣਿਆ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਬੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।”⁷

ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੋਹਣ ਲਾਲ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੀਮਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ-

ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਵਤਾਰ ਸੀਮਾ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸੀਮਾ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੂਝਵਾਨ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਵੀ ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸੀਮਾ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਜੋੜੀ ਬੜੀ ਜਚੇਗੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਬਣਾ ਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮੋਹਣ ਲਾਲ ਦੇ ਸਪਨਾ ਉਸ ਵਕਤ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੀਮਾ ਦੇ ਕੋਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਜਾਤ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ

ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਚੁੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ -

“ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਕੋਈ ਸਿਸਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਰਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਦਾਰੂ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਬੈਠਿਆਂ ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਪਰਦਾ ਫੈਲਦਾ ਜਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਵਾਇਲਨ ਦੀ ਧੁਨ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਸਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਇਕ ਗੋਭਲਾ ਜਿਹਾ ਸਫੈਦ ਮੋਮਣਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਜਿਭਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਛੁਰੀ ਉਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਤੇ ਫਿਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।”⁸

ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

“ ਪਲ ਹੀ ਪਲ ਡਰੀਆਂ ਡਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੀਮਾ ਦੇ ਭੋਲੇ ਜਿਹੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਉਹ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਪਲ ਉਸ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਡੋਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਕੋਹਰੇ ਦੀ ਇਕ ਚਾਦਰ ਤਣ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪੂ ਖੜ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੱਲੀ ਕੱਲੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਤਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਦੋਵਾ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਕੋਆ ਲਿਆ। ਬੈਠੇ ਬੈਠਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਗੱਲ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇ”⁹

ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੱਟ ਜਮਾਤ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ -

ਜਿਵੇਂ-“ ਕੋਈ ਜੱਟਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਰ ਲੈਦਾ ਪਰ ਆਹ ਚੂੜ੍ਹੇ ਚਮਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਦੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੀ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੋਚ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ”¹⁰

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ ਹਨ, ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ -

“ ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੋੜਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨੀ ਪਿਆ ਪਰ ਉਹ ਚਲਦੇ ਇੰਜਣ ਦੇ ਖੜਾਕ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਭਰਮ ਹੀ ਜਾਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਮਰੇ ਕੋਲ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹੀ ਹਾਸਾ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਅਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣੀ ਪਹਿਚਾਣੀ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਭੇੜੀ ਹੋਈ ਖਿੜਕੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਟ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਨਾਲ ਧੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੱਚਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹੋਣ। ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਵਰੋਲਾ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਠਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਜੇ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪਲ ਹੀ ਪਲ ਝੂਠਾ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮਿਚ ਗਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆਂ ਕਿ ਭਾਬੀ ਚਰਨੋ ਖੜ੍ਹੀ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਖੜ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰਾ ਹਿੜ ਹਿੜ ਕਰਦਾ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਰਮੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਪਰ

ਰੱਖੀ ਕਹੀ ਦਾ ਬਹਾਂ ਪਲ ਹੀ ਪਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾ ਮੁੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟਿਆਂ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਰੱਖੀ ਕਹੀ ਅਚਾਨਕ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠੇਗੀ ਤੇ ਇਕ ਹੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦੋ ਫਾੜ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।”¹¹

ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੱਪਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ -

“ ਏਹ ਮੁੰਡਾ ਤਾ ਛੁਰੀ ਆ ਨਿਰੀ। ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਚੀਰ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਏ।”¹²

ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਜੁਆਨ ਹੋਏ ਪੁੱਤ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ -

“ ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੁੱਤ ਤੂੰ ਗੱਭਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਏ, ਪਿਉ ਵਾਂਗ ਚੰਗਾ ਕੱਦ ਕੱਢਿਆ ਏ।”¹³

ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੋਹਣ ਲਾਲ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ-

“ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਤੋਏ ਤੋਏ ਕਰਾ ਤੀ ਸੀ ਚੰਦਰੀ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਘਰੇ ਨਿਕਲਣਾ ਹੀ ਮੁਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਪਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰ ਨੂੰ ਲਈ ਆਪੇ ਭੌਂਕ ਭੌਂਕ ਕੇ ਹੱਟ ਗਏ”¹⁴

ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਕਿ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੀ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ -

“ ਸੀਮਾ ਨੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੋ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਨਾਲ ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਮਜ਼੍ਹਬੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਚਲੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉੱਠਾ ਕੇ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਤਵਾਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਟਾਇਮ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ਸੀਮਾ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।”¹⁵

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਪਿੰਕੀ ਦੇ ਅਸਫਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ -

“ਕੀ ਨਹੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ? ਸੋਹਣਾ ਸਨੁੱਖਾ ਸਾਂ ਮੈਂ। ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ

ਚੰਗਾ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਛੋਟਾਪਣ ਹੀ ਲੈ ਬੈਠਾ।

ਨਹੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਸੀ”¹⁶

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲ ਕਾਰ ਨੇ ਹਰਜੀਤ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆਂ ਕਿ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਬਣਾ ਲੈਦਾ ਪਰ ਉਹ ਹਰਜੀਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਆਹ ਨਹੀ ਕਰਦਾ ਕਿ ਹਰਜੀਤ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਦੀ ਨਹੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਫਿਰ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੱਲੋਂ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਕਰਤਾਰੇ ਦਾ ਚਰਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਕਰਮੇ ਦਾ ਬਲਬੀਰੇ ਨਾਲ, ਸੀਰੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਵਧੀਆਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਜਲੌਰੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਖੁੱਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅੱਜ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਵੇਂ ਦੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਾਧੂ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਨਹੀ ਜਾਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਗੋਲ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਰਨੇ, ਜਲੌਰਾ, ਜਸਪ੍ਰੀਤ, ਸੀਮਾ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ।

ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਵਰਣਨ:- ਗਲਪ ਦੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਗਲਪ ਵਸਤੂ ਮੂਲਕ ਸਰੰਚਨਾ ਹਨ। ਗਲਪ ਵਸਤੂ- ਮੂਲਕ ਸਰੰਚਨਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼- ਸਮੂਰਤ ਵਿਵਰਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਲਾਟ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਬੰਨਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਹੀ ਅੰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਸੇ ਗਲਪ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਿਰਜੀ ਨਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਵਰਣਨ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗਲਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗਲਪੀ ਕਾਰਜ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਰੋਚਕਤਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਵਚਿੱਤਰ ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਚਕ ਹੈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

“ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਪਈ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਬਿਨਾ ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤਿਆਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਗੁਣਗੁਣਾਉਦੀਆਂ ਤੁਰਿਆਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਠੁਮਕ ਠੁਮਕ ਤੁਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਾ ਪਰ ਜਿਉ ਜਿਉ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਿਉ ਤਿਉ ਉਹ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਉਬਾਲ ਜਿਹਾ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਹ ਫੜ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਸੀ।”¹⁷

ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨਾ ਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ -

“ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਟਿਕਦੀਆਂ ਹੀ ਸੀਮਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਟਕਿਆਂ ਪਾਣੀ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਡਸਕੋਰੇ ਭਰਦੀ ਰਹੀ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਰੋਣਾ ਬੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਉ ਜਿਉ ਅਵਤਾਰ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਿਉ ਤਿਉ ਉਸ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿੰਦੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵੀਂ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।”¹⁸

ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਵੇਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਇਲਨ ਬਾਰ ਬਾਰ ਰੋਣ ਤੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

“ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਕੋਈ ਸਿਸਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਰਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਦਾਰੂ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਬੈਠਿਆਂ ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਪਰਦਾ ਫੈਲਦਾ ਜਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਵਾਇਲਨ ਦੀ ਧੁਨ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਸਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਇਕ ਗੋਭਲਾ ਜਿਹਾ ਸਫੈਦ ਮੇਮਣਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਜਿਭਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਛੁਰੀ ਉਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਤੇ ਫਿਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।”¹⁹

ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰੁਮਾਟਿਕ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਸਚੁੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਲੋਕਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। -

“ਸੀਮਾ ਦਾ ਲੱਤ ਨਸਾਲਦਿਆਂ ਸਲਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪਹੁੰਚਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਉਪਰ
ਨੂੰ ਸਰਕਾਇਆ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟਾ
ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਖਰਗੋਸ਼ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ।”²⁰

ਲੇਖਕ ਦੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਰਸਕਿਤਾ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਸ ਵਾਇਲਨ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

“ਮੈਂ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਵਾਇਲਨ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਉਤਾਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪਈ ਧੂੜ ਨੂੰ ਝਾੜਨ ਲੱਗਾ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾ ਫਿਰ ਗਜ਼ ਉੱਪਰਲੇ ਵਾਲਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ। ਹਾਲੇ ਕਿ ਮੈਂਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਜਾਉਣ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਵਾਇਲਨ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਵਾਇਲਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਗੱਜ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ। ਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜ਼ੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੇਢੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਕੋਈ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।”²¹

ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ- ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਜੌਰਜ਼ ਏਲੀਅਟ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। “ it is the habit of my imagination to strive after as full of the medium in which a character moves as of the chracters himself.” (Emile Zola) ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,। “I also attach considerable importance of envorment.” (The Roman Experimental,1880)”²²

ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਥਾਨਿਕ ਰੰਗਣ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼-

“ ਨਾਪ ਕੱਟਣ ਲਈ ਕੱਪੜਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਮੈਂ ਚਾਕ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ
ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਊਂਟਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।”²³

ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੱਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਸ ਦੇ ਸਫਰ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼-

“ਬੱਸ ਬੜੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਭੱਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਣਕਾਂ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਢੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਗੋਲਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠਦਾ ਬੱਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭੱਜਿਆਂ ਜਾਂ ਰਿਹਾ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲਿਆਂ ਨੇ ਬੱਸ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਪਲਾਉਣ ਨੂੰ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਹਰਜੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨੀਂਦ ਦੇ ਇਕ ਦੇ ਟੁੱਲੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਸੀਮਾ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਪਰ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਪਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ।”²⁴

ਕਾਲਜ ਦੀ ਕੰਟੀਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਨਿਕ ਰੰਗਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ-

“ਕਾਲਜ ਦੀ ਕੰਟੀਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸ਼ੋਰ ਮੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੰਨ ਪਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਦੀ। ਇਕ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਸਖਵੰਤ, ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਉਪਰ ਇਕ ਟੇਬਲ ਦੁਆਲੇ ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਟਹਿਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਾੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦੀਆਂ ਤਾਂ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਮੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਘੁਮਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਕਾਉਟਰ ਕੋਲ ਖੜੇ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ।”²⁵

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਦਾੜ੍ਹ ਪੀਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ -

“ਮਾਰਤਾ ਉਏ ਜਾਗਰਾ। ਕੰਜਰਦਿਆਂ ਏਹਦੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਸੀ ?

ਦਾੜ੍ਹ ਦਾ ਹਾੜਾ ਪੀਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਾਣੀ

ਤਾਂ ਬਥੇਰਾ ਪਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪੈਹਲੇ ਤੋੜ ਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਰਾ ਸੱਟ

ਤੂੰ ਘੁੱਟ ਘੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਪੀਣੀ ਸੀ।”²⁶

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਤਸਵੀਰ :- ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

“ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ ਠੰਡ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ

ਪੀਲੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।”²⁷

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ -: ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਗਲਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ, ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਗਲਪ ਬਿੰਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਲਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਗਲਪੀ ਸਕੰਲਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵਿਰਸੰਗਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪਰਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਗਲਪ ਪਾਠ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਘੜੇ ਗਏ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਪੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਮੁੱਚੇ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਲਪ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬੁਣਤਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਿਹਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੋਪਾਸਾਂ (Maupassant) ਢੁਕਵੀਂ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਢੁਕਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

“ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਬਾਇਲ (Boileau) ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। “A words in its place is a symbol off strength”. ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਕਸ ਫੋਰਡ ਗਲਪ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਟੁੱਟੇ ਭੱਜੇ ਵਾਕਾਂ ਬਹੁਤੇ ਵਾਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂ ਚੁੱਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੈਲੀ ਨੀਰਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (Joseph Conrad, 1924)”²⁸

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰੀਆ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਤਕਨੀਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਕਲਾ ਕਮਦ ਕਰਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗਦ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੱਖਰੀ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਛੰਦਬੰਦ ਤੇ ਰਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਦ ਵਿਚ ਕਈ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਇਕ ਅਸਧਾਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ, ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਉਬਲ ਰਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ, ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ, ਲੜਾਈਆਂ ਜਾਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਤੂਫਾਨਾਂ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦਾ ਝਗੜਾ, ਬਹਿਸ, ਗਿਲਾ ਜਾਂ ਫਿਰ

ਈਰਖਾ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹਾਸਾ ਮਸੌਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੋਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਖੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਲਈ ਠੇਠ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚੁਸਤ ਵਰਤੋਂ ਹਾਸੇ ਦਾ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਜਵਾਬੀ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਤੇ ਸ਼ੱਪੱਟ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿਆਦਾ ਤਰ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅੰਲਕਾਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ -: ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਆਮ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਅੰਲਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ -

“ਸੰਦੀਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਕੋਸੀ ਧੁੱਪ ਵਰਗੀ ਮੁਸਕਾਰਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਸੰਦੀਪ ਨੇ ਪਲ ਹੀ ਪਲ ਹਰਮਨ ਦੀਆਂ ਹਲਕੀ ਨੀਲੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੈਰਦਾ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡੇ ਚ ਇਕ ਕਾਂਬਾ ਜਿਹਾ ਉੱਠਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕਰੰਟ ਦਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ।”²⁹

“ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਾ ਕੇਹੜਾ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਬਈ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਆ ਲੈ ਲੋ ਪਰ ਡੱਡੂਆਂ ਦੀ ਪੰਸੇਰੀ ਆਂਗੂੰ ਤੁਸੀਂ ਈ ਕੱਠੇ ਨੂੰ ਸੀ ਹੁੰਦੇ। ਕਦੇ ਬਿੱਕਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਪੈ ਗਿਆ, ਕਦੇ ਜੈਬੇ ਤੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰਨ ਨੂੰ।”³⁰

“ਮੈਂ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਇਉਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਬਟੋਰੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।”³¹

ਅੰਲਕਰਿਤ ਬਿਆਨਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਲੈ ਬਈ ਮਿੱਤਰਾ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾ ਈ ਧਰਮਿੰਦਰ ਬਣਾ ਦੇ।”³²

“ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀਮਾ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਬਣ ਲਹਿਰਾਉਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।”³³

ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾ ਤੇ ਚਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ -

“ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਦ ਮੈਂ ਘਰ ਵੜਿਆ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਕੰਧ ਤੇ ਲਟਕਦੀ ਵਾਇਲਨ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਕੰਧ ਉਪਰ ਵਾਇਲਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਲੀਬ ਉਪਰ ਟੰਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਲ ਵਾਇਲਨ ਵੱਲ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਵਾਇਲਨ ਦਾ ਧੜ ਕਿਸੇ ਮਲੂਕ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਉਗਲਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨੂੰ ਤਰਸਿਆਂ ਪਿਆ ਸੀ।”³⁴

ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ-

“ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਾਂ ਰੇਤ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰ ਰਹੇ ਹੋਈਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਣ।”³⁵

ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੈਹੜ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ-

“ਕੈਹਨੀ ਆ ਤੇਰੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਕਿ ਏਸ ਮੱਛਰੀ ਹੋਈ ਬੈਹੜ ਦੇ ਵੀ ਨੱਥ ਪਾ ਦਿਉ।”³⁶

ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ -: ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਅਖਾਣਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ -

“ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ‘ਗਿੱਲਾ ਪੀਣ ਪਾਇਆਂ’ ਕਿ ਤੁਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਲਿਆ।”

“ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਮਾਰ ਗੋਲੀ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ‘ਕੌਢੇ ਹੋ ਜਾ’”

“ਉਏ ਸਾਲੇ ਅੱਜ ਤਾਂ ‘ਹੱਡ ਜੀ ਖਿਲਰੇ’ ਪਏ ਹਨ।”

“ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਉਏ ਪਿਉ ਪੁੱਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ‘ਗਧੀ ਗੋੜ’ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ।”

“ਪੈਸਾ ਤਾਂ ‘ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮੈਲ’ ਹੈ।”

“ਪਰ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ‘ਉਘ ਸੁਘ ਨਾ ਮਿਲੀ’।”

“ਹੁਣ ‘ਜੱਗ ਜਾਹਰ ਹੋਣਗੀਆਂ’।”

“ਐਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ‘ਕੰਨ ਵੱਜਦੇ’ ਹਨ।”

“ਉਹ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ‘ਅੱਲ ਦੇ ਪਟੱਲ ਮਾਰਦਾ’ ਹੈ।”

“ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗਿਆ ‘ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕ’ ਲੈਦੀ ਸੀ।”

ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੀਂ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਮਲਵਈ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ –: ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਰਨਾਲੇ, ਬਠਿੰਡੇ, ਸੁਧਾਰ, ਰਾਏਕੋਟ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਤੇ ਉਸਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਖੇਤਰ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਖੂਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ-

“ਮੈਂ ਕਈ ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਲ ਸੁਣਿਆ ਬਈ ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੰਟੀਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਚੱਬ ਚੱਬ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਧੱਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਲੈਣੀ।”³⁷

“ਮਸਾਂ ਇਕ ਦੋ ਕਿਆਰੇ ਰਮਦੇ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਟੈਮ ਪੁੱਗ ਜਾਦਾ ਏ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਅਰਗਾ ਕੋਈ ਤਗੜਾ ਪਿੱਛੋ ਹੀ ਵੱਢ ਲੈਂਦਾ ਏ।”³⁸

ਇਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਲੌਰੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ -

“ਜਲੌਰਿਆ, ਆਏ ਕਿਉ ਢੇਰੀ ਢਾਅ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਏ। ਉੱਪਰ ਆਲੇ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖ । ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇਰ ਹਨੇਰ ਨੂੰ। ਉਹ ਜਰੂਰ ਕੋਈ ਸੱਬਬ ਬਣਾਏਗਾ।”³⁹

ਜਲੌਰੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ-

“ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾ ਤੋਂ ਰੌਲਾ ਪਾਈ ਜਾਨੀ ਆ ਬਈ ਕੋਠੇ ਜਿੱਡੀ ਹੋ ਗਈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦਰੋਂ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਨ੍ਹ-ਸੁਬ ਕਰੋ ਪਰ ਤੇਰੇ ਕੰਨ ਤੇ ਜੂੰ ਤੱਕ ਨੂੰ ਸਰਕੀ।”⁴⁰

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੂਝ ਤੇ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਦਾ ਹੈ-

“ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਭਕਾਈ ਕਰ ਲੋ। ਲੈਣ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨੀ, ਸਿਰਫ ਗੱਲਾਂ ਈ ਨੇ। ”⁴¹

“ਸਰਕਾਰਾ ਦਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਈ ਏਹੋ ਆ, ਬਈ ਝੂਠਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੀ ਜਾਓ ਤੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਈ ਜਾਓ। ਇਹ ਲੜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਤਾਂ ਉੱਪਰਲਿਆ ਦੀਆ ਗੱਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ”⁴²
ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚੋਭਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

“ਆਹੋ ਭਾਈ ਏਹ ਵੀ ਹੁਣੇ ਤੋਂ ਈ ਮੇਮਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਏ। ”⁴³

ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ -: ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇ ਕਿ ਖੈਰਾਤ, ਅਲਕਤ, ਮੁਖਾਤਬ ਆਦਿ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ -: ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਬੋਲਚਾਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਖਰਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਵੇ ਕਿ ਟ੍ਰੈਕ ਸੂਟ, ਅਥਲੀਟ, ਗਰਾਊਂਡ, ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ, ਆਈਟਮ, ਕੈਮਿਸਟ, ਅਟੈਂਡੈਂਟ, ਸੀਰੀਅਸ ਆਦਿ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਸ਼ਾ -: ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਤੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਆਖਤਾ ਜੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਊ ਤਾਂ ਤਾਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਾਊ,

ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਜੂੰ ਹੀ। ”⁴⁴

“ਪਹਿਲਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੈਂਚੀ ਹੀ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਦੀ ਚੀਲ੍ਹ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇੰਚੀ ਟੇਪ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰਲੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਸੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਿੱਖ ਲਏ ਸਨ। ਸੂਈ ਵਿਚ ਧਾਗਾ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੈਂਚੀ ਫੜਨੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ। ਕਾਜ਼ ਕਰਨੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਟਨ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਸੂਈ ਕਈ ਵਾਰ ਉਗਲਾਂ ਤੇ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਉਥੇ ਕਿਹੜੀ ਮਾਂ ਬੈਠੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਦਾ। ਸੂਈ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਜਰਾ ਜਿੰਨੀ ਚੀਸ ਉੱਠਦੀ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਪਲ ਉਗਲ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ”⁴⁵

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਦੂਰ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਦੀ ਇਕ ਪਰੀ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਹਿਲਾ ਕੇ ਇੱਧਰ

ਉੱਪਰ ਭੱਜੀ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਏ ਪਏ ਅਵਤਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਉੱਠ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਪਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।”⁴⁶

“ਹਰਜੀਤ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕਮਰੇ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਾਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਇਕ ਨੁਕਰੇ ਇਕ ਝਰਨਾ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੁਟਿਆਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਚਾਦਰ ਉੱਪਰ ਪਈ ਦੂਰ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘੋੜੇ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ ਇਕ ਨੌਜੁਆਨ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਤਰਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਚਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਕੋਲ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਝਰਨੇ ਕੋਲ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਝਰਨੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਝਰਨੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਚਾਦਰ ਉੱਪਰ ਪਈ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਲਕੜੇ ਮਲਕੜੇ ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਤੇ ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ ਮੁਸਕਾਰਾਹਟ ਖੇਡ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਰਾਸ਼ੇ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਅੱਗੇ ਵਧ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਝੁੱਕ ਕੇ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਨੌਜੁਆਨ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟਿਕਦੀਆਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਮਿਚੀ ਪਈ ਹਰਜੀਤ ਤੁਭਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ।”⁴⁷

ਵਾਰਤਾਲਾਪ-: ਲੇਖਕ ਨੇ ਢੁਕਵੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਘੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।

“ਆਉਦੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰਾ ਤੈਨੂੰ ਗੱਲਾ। ਪੈਸਾ ਕੀਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਲੈਣਾ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਮੁਫਤ ਦੀਆਂ ਕਰਨ ਨੂੰ। ਪੈਸਾ ਰੋਲ ਰੋਲ ਜੇਬਾਂ ਭਰ ਲੈਨੇ ਓ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਛਮਾਹੀ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਘੜੀ ਦੀ ਘੜੀ। ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਕਾਪੀਆਂ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਦਾਲ ਭਾਜੀ ਥੋੜੇ ਘਰ ਰੋਜ਼ ਬੰਨ ਦੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਆਏ ਗਏ ਦੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਜੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਪਾਵੇ। ਸਾਲੀ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਐਸ਼ ਤਾਂ ਕਰ ਲਵਾਗੇ।”⁴⁸

ਸਿਰਲੇਖ-: ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਬਹੁਤ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ‘ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨਾਂ’ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਹੈ। ‘ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨਾਂ’ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਹਨਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਕੋਈ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵਿਲਖਣ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤਾਂ, ਫਲੈਸ਼ ਬੈਕ ਟੈਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਰੌਚਕ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਅਨੁਕੂਲ ਸਥਾਨਿਕ ਰੰਗਣ, ਉਸਾਰੀ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਸੰਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਵਲੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪ੍ਰੋ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ-17
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-17
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-10
5. ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ', ਨਛੱਤਰ, ਪੰਨਾ-24
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-59
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-107
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-50
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-86
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-127
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-88
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-68
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-127
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-126
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-127
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-66
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-90
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-66
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-50
20. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-66
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-50

22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-21
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-50
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-55
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-87
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-21
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-9
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-88
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-20
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-88
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-30
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-33
33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-22
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-40
35. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-47
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-49
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-111
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-123
39. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-123
40. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-81
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-37
42. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-40
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-71
44. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-16

45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-36

46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-39

47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-41

48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-39

ਸਾਰ

ਨਛੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਮਕਾਲੀ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਨਹਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਧੀਆਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਧੁਖਦੇ ਚਿਹਰੇ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਤੀਲ੍ਹਾ-ਤੀਲ੍ਹਾ ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ, ਤੇ ਹਾਰ ਜਿੱਤ) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ (ਬੁੱਢੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ, ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੱਚ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਦਾ ਨਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੀਸਰਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਰਥਕ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸਕੰਟ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਨੰਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੇ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਅਜਿਹੇ ਸਰਲ ਜਿਹੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਅਰਥ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਗਠਨ, ਇਸ ਦੀ ਗਲਪ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸੰਘਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਜਲਿਟ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੁਮਾਨੀ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਦ੍ਰਵੰਦ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਰੂਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਤੇ ਸੈਕਸ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਰੁਮਾਂਸ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਅਤੇ ਸੈਕਸ ਸੰਬੰਧ ਅਮੋੜ ਕਾਮਨਾ ਜਾਂ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀਗਤ ਹਊਮੈ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤਕਸ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਦਮਨ ਹੋਇਆ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਉਪਰ ਟਿਕੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਸਕੰਟ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਛੱਡ ਕੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹੈਸੀਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦੀ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾਨਕ ਜੁਗਤ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਾਤਰ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ

ਇਸ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੂਤਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੁਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀਗਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਰੂ ਬ ਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰੁਮਾਨੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਅਜੋਕੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਜੁਗਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਪਾਤਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਦੀਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੋਸਤ ਹਰਮਨ ਵਿਚਕਾਰ ਪਨਪਦਿਆਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅੰਤੀਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਸੈਨਤਾਂ ਮਾਰਦਾ ਇਕ ਬੱਚਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਕੇ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਉਖਾੜਨ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ।

ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਥੀਮਗਤ ਪਸਾਰ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਚਲਾ ਸੰਸਾਰ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਹਰ ਸਰੋਕਾਰ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਪੱਛੜੇਪਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਏ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਜਲੌਰਾ ਜਿਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸਣਯੋਗ ਹੈ। ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬਾ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਪਾਈ ਥੋੜੀ ਐਸ਼ ਤਾਂ ਕਰ ਲਵਾਗੇ।

ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਉਹ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾਅਵੇ ਕਰੀ ਜਾਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨਸ਼ਈ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੰਢੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੁੱਖੀ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਅਪਣਾ ਲਏ ਹਨ ।

ਨਛੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਾਤਰ ਜਲੌਰਾ ਜਿਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਰੀਕੇ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਬੈਠੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤਰਦੀਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਵੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਝੋਨਾ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਮਦਦ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਸੌਕੇ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦੋਸਤ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਤੂੰ ਟਰੈਕਟਰ ਵੇਚ ਦੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾ ਲੈਅ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਕੋਈ ਨਾ ਜਲੌਰੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਜਾ ਪੈਸੇ ਤੇ ਹੱਥ ਦੀ ਮੈਲ ਪਰ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਰ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤੁਹਾਡੀ ਲਈ ਹੋਵਗੀ । ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਛਿਮਾਹੀ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਆੜਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਘਰ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਲੌਰੇ ਨੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਹਕੀਕੀ ਪਰਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਰਥ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਲਿਤ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਤਰ ਅਵਤਾਰ ਉਹ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਉਚ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚੂੜੇ ਚਮਾਰਾ ਬਾਰੇ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਦ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਗਏ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ' ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਧੀਆਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਰਾਖਵਾਕਰਨ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰਨ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨੰਬਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਆਂ ਨੋਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੋਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਨੋਕਰੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਧੱਕੇ ਖਾਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਾਤੀਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮਸਨੂਈ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਵਿਚ

ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਬਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਜਕੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦੇ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਟ ਸਕਿਆ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਇਹ ਸੋਚ ਉਦੋਂ ਹੀ ਤਿੜਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖੰਡਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕਾ ਦੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੋਰ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੋਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਨਛੱਤਰ ਨਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ ਇਸ ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਚੁੱਚੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਯਥਾਰਥ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਗਲਪੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਗਲਪ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਰੂ ਬ ਰੂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਕੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾਦਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਟੋਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜੋ ਆਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕੁੜਿਕੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਅਹੂਜਾ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ (ਡਾ.), ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1987.
2. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), (ਸੰਪਾ.), ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ (ਸਤੰਬਰ-1999), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
- 3 ਸੰਧੂ ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ 2005
- 4 ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1976
- 5 ਕੇਸਰ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਖੋਜ ਚਿੰਤਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 1976
- 6 ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1972
- 7 ਦੁਸਾਂਝ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਬੁੱਕ ਛਾਪ (2) ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਮਾਰਕੀਟ 2005
- 8 ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.). ਗਲਪਕਾਰ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1996
- 9 ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ
- 10 ਨਛੱਤਰ, 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਸਮਾਨ' ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ 2004
- 11 ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੁਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2011
ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ
- 12 ਨਹਿਰੂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ, ਲੋਕ ਗੀਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013
- 13 ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਜੋਸ਼ੀ ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
- 14 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਡਾ ਧਰਮ ਪਾਲ ਸਿੰਗਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006
- 15 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.): ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਨਿਉ ਬੱਕ ਕੰਪਨੀ ਮਾਈ ਗੀਰਾ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ 2012
- 16 ਪ੍ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਾਰਿਸ ਫਤਉੱਡੇਸ਼ਨ
- 17 ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ: ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2012.
- 18 ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.) ,ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

